

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

Тексти (конспект лекцій)
з дисципліни «Історія українського державотворення» для
студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання

2025

Тексти (конспект) лекцій з дисципліни «Історія українського державотворення» для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання / Укл.: М.В.Дєдков, Г.І.Шаповалов, О.А.Чумаченко та ін. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2025. 65с.

Укладачі: М.В. Дєдков, професор, канд. іст. наук;
Г.І. Шаповалов, професор, д-р іст. наук;
О.А. Чумаченко, доцент, канд. іст. наук;
І.М. Спудка, доцент канд. іст. наук;
Б.А. Бровко, доцент, канд. іст. наук;
Т.В. Васильчук, доцент, канд. іст. наук;
Л.В. Турчина, доцент, канд. іст. наук;
В.М. Чоп, доцент, канд. іст. наук

Рецензент: Г. М. Васильчук, д-р іст. наук, професор, кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій Запорізького національного університету

Відповідальний за випуск. М.В. Дєдков, професор, канд. іст. наук

Затверджено на засіданні кафедри українознавства та загальної мовної підготовки, протокол № 6 від 11.02.2025 р.

Затверджено на засіданні Науково-методичної комісії Гуманітарного факультету протокол № 5 від 28.02.2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Лекція 1. Державотворчі традиції на території України в стародавню добу: гіпотези та докази	5
Лекція 2. Галицько-Волинське князівство – спадкоємець державності України-Русі	13
Лекція 3. Боротьба за українську державність Б. Хмельницького та його послідовників	21
Лекція 4. Національно-державницьке питання щодо українських земель у складі Російської та Австрійської імперій (кінець XVIII - поч. XX ст.)	29
Лекція 5. Україна в умовах більшовицько-тоталітарного режиму (1921-1939 рр.)	40
Лекція 6. Державне будівництво на українських землях у роки Другої світової війни	48
Лекція 7. Останні кроки задля досягнення незалежності (українське питання 1985-1991 рр.)	56

ВСТУП

Вивчення історії українського державотворення посідає важливе місце у підготовці молодих спеціалістів – майбутніх будівничих незалежної Української держави. Адже технічна інтелігенція не може обмежуватись лише вузькопрофесійними знаннями з обраного фаху. Вона має володіти ґрунтовними знаннями з гуманітарних наук, бути високоосвіченою і добре ерудованою, займати активну громадянську позицію. Подібні тенденції відповідають потребам суспільства – вихованню молодого людини в душі патріотизму, гордості за свою країну; сприяти формуванню орієнтирів громадянської поведінки особи, її самосвідомості.

Методологічною основою дисципліни є діалектичне, матеріалістичне розуміння історії, яке дає змогу висвітлити як загальні закономірності історичного процесу, так і його особливості в Україні, допомагає давати наукову оцінку окремим явищам, подіям чи діяльності історичних особистостей. Курс відповідає концепції гуманізації освіти, органічно поєднує національні та загальнолюдські цінності, базується на нових підходах до історичної проблематики.

Конспект лекцій з курсу «Історія українського державотворення» є складовою частиною методичного забезпечення навчального процесу дисципліни. Подані матеріали висвітлюють історичний шлях, пройдений українським народом, надають змогу самостійно осмислити неоднозначність та різноманіття подій історичного процесу. Навчальне видання має сприяти набуттю студентами необхідних навичок теоретичного та практичного застосування знань з матеріалу відповідних тем курсу, більш глибокому вивченню історичних подій, оволодінню основами науково-історичного підходу до історії.

Тексти лекцій скомпоновано у хронологічному порядку за кожним історичним періодом. Вони відповідають навчальній програмі дисципліни «Історія українського державотворення», що вивчається у закладах вищої освіти України.

Лекція 1. Державотворчі традиції на території України в стародавню добу: гіпотези та докази.

План

1. Початок формування етносів на землях Української держави.
2. Найдавніші держави кочовиків у Північному Причорномор'ї.
3. Грецькі поліси в Україні.
4. Слов'янські протодержавні утворення на українських землях.

Метою лекції є простежити початок формування державності на території України від найдавніших часів до утворення Київської Русі.

Завдання:

- проаналізувати процес формування етносів на українських землях у найдавніші часи;
- охарактеризувати державні утворення кочових народів: кіммерійців, скіфів, сарматів;
- простежити процес грецької колонізації у Північному Причорномор'ї;
- визначити характерні риси перших протодержавних утворень слов'ян.

Терміни: етнос, державність, протомісто, енеоліт, кочові племена, грецька колонізація, поліс.

Література:

1. Борисова О.В., Климов А.О. Історія української державності : Підручник у 2-х томах. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018.
2. Белов О., Шаповалов Г. Монети Античної Греції і Боспорського царства як джерело до праісторії тризуба Русі-України // Музейний вісник: науково-теоретичний щорічник. Запоріжжя, ТОВ ПУВК, 2019. № 19. С. 221 – 245.
3. Белов О., Дедков М., Шаповалов Г. Іванковецький ідол Перуна з Хмельниччини – унікальне джерело до ранньосередньовічної історії українського тризуба // XVII Подільська наукова історико-краєзнавча конференція: матер. наук. істор.-краєзн. конф. м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р./ редкол.: Ю. В. Телячий (гол. та ін.). Хмельницький: ХКТЕІ, відділ наукової роботи, 2023. С. 77-85.
4. Історія української державності та культури: конспект лекцій для студентів будівельних ВНЗ / Є. В. Перегуда та ін. Київ-Тернопіль: «Карт-Бланш», 2016. 172 с.
5. Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації,

державності: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] Київ: Центр учбової літератури, 2009. 216 с.

1. Державотворення тісно пов'язане з етносоціальними процесами. Етнос - це така стійка група людей, що історично склалася, яких об'єднує певна сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак (походження, територія, мова, релігія, господарство, самосвідомість, самоназва, психологія тощо). Тривалий час в науці приділяли значну увагу об'єктивним ознакам етносів. Так, територія сприяє формуванню економічних, соціальних, культурних зв'язків населення. Родючі землі вплинули на вагу землеробства в житті українців. Їх фольклор зберігає традиції культу родючості, релігійні свята підпорядковані сезонним роботам на землі. Важливим носієм інформації про народ є мова. Але жодна об'єктивна ознака не є сама по собі визначальною та обов'язковою.

Український етнос є автохтонним на території України. Його особливості простежуються з давнини. Людське життя зародилося в Україні 1 млн. років тому. Зв'язок культурних традицій між українцями та прадавніми спільнотами фіксують від часів енеоліту. Приблизно наприкінці V - на початку IV тисячоліття до н.е. почалось використання металів для виготовлення різних виробів. Мідь – найдоступніший метал, що найлегше піддавався обробці. Спочатку використовували самородну мідь, а знаряддя з неї викувували. Пізніше освоюються плавильна та ливарна техніка. Оскільки мідь - надто м'який метал, тому широко продовжували застосовуватись знаряддя праці з кременю та кості. Саме тому цю добу ще називають мідно-кам'яним віком. Основними заняттями тогочасного населення стають землеробство і скотарство. Намітився перехід від мотичного до орного землеробства з використанням тягової сили бика. Було винайдено колесо, а відтак з'являється колісний транспорт. Вдосконалюється керамічне виробництво, виникають гончарні печі. Поширюється прядіння і ткацтво. Продовжує розвиватися глиняна пластика, з'являється монументальна скульптура. Зросла роль чоловіка в суспільстві. Господарською основою його стає патріархальна сім'я, що свідчило про початок переходу від матріархату до патріархату. Найяскравішою археологічною культурою епохи енеоліту була трипільська культура (IV–III тис. до н. е.). На довгий час в житті українців збереглися риси трипільської доби, пов'язані з обшинним устроєм, сімейним господарством, землеробськими обрядами, архітектурними традиціями, культом родючості. Це не означає, що трипільці є основою українського етносу, але говорить про безперервний етнокультурний процес у межах річки Дніпра, Дністра та Дунаю.

Перше поселення цієї культури відкрито в 1893 р. В. Хвойкою біля с. Трипілля на Київщині. Трипільці населяли регіони сучасної України, Молдови та Румунії. Лише на території України виявлено понад одну тисячу поселень

трипільської культури. Питання про етнічну приналежність трипільських племен є дискусійним. Оскільки, у формуванні та розвитку трипільської культури на території України взяли участь аборигенні племена, трипільські традиції продовжились у наступних археологічних культурах, можна вважати вірною гіпотезу академіка з Москви Б. Рибаківа про трипільців як предків українців. Український археолог В. Петров вважав, що український фізичний тип населення склався внаслідок асиміляції носіїв трипільської культури з північними європеїдами.

Доба бронзи – останній великий період первіснообщинної формації (охоплює II – початок I тис. до н.е.). У цей час з'являється перший штучний метал – бронза (сплав міді і олова). Відбувався дальший розвиток продуктивних сил і виробничих відносин. Найхарактернішою ознакою цього часу був суспільний поділ праці – відокремлення скотарських племен від землеробських. Простежується загальний процес подальшого розвитку землеробського укладу в лісостеповій смузі і скотарського – у Степу. Перехід до орного землеробства і використання бронзових знарядь праці сприяли зростанню продуктивності праці. Це, в свою чергу, призвело до появи надлишку продуктів, який став зосереджуватись в руках родоплемінної верхівки. Породжена майнова нерівність стала однією з вагомих причин, що призвели до розкладу первісного суспільства. Зароджуються елементи ранньокласового суспільства: з'являються окремі соціальні групи населення, виділяється впливова племінна верхівка

2. У післятрипільську епоху в етнічному складі населення відбуваються зміни: людину неоліту та енеоліту змінюють індоєвропейські племена. Це понад 200 народів, нащадки яких й нині населяють Європу. Пізніше вони розпадаються на гілки - західну (прагерманські народи) та східну (балто-слов'яни). Балто-слов'яни розділилися на прабалтські та праслов'янські племена, а останні, вважають, асимілювалися нащадками трипільців.

Індоєвропейські племена також були представлені кіммерійцями, скіфами, сарматами. Їх вплив найбільше простежується у Причорномор'ї та степовому Криму, де вони мали гегемонію та, вступаючи у зв'язки з іншими народами, творили єдиний культурний простір. Кіммерійці (IX-VII ст. до н.е.) є найдавнішим народом на території України, ім'я якого відомо за писемними джерелами. Про них згадував грецький поет Гомер в „Одісеї”, історик Геродот. Давні автори вказували, що Північне Причорномор'я колись називалось Кіммерією. Ще довгий час вживались назви: протока Боспор Кіммерійський (сучасна Керченська протока), давньогрецьке місто-колонія Кіммерік (на Керченському півострові) та ін. Кіммерійці займали територію Північного Причорномор'я, Криму і Кавказу. Їх етнічність остаточно не з'ясована. Є підстави вважати, що вони належали до однієї з груп іраномовного населення. Кіммерійський народ складався з племен, об'єднаних у союзи на чолі з

царями-вождями. Провідною галуззю господарства кіммерійців було кочове скотарство. Високий рівень його розвитку давав велику кількість додаткового продукту, а це, в свою чергу, дало змогу утримувати чисельні кінні військові загоны, які здійснювали грабіжницькі військові походи аж на держави Ассирію та Урарту. Кіммерійці першими на території України освоїли технологію виплавки заліза із болотяних руд та металообробку. Це дало їм змогу краще озброїти своє військо, яке тривалий час вважалося непереможним. Культура кіммерійців дійшла до нас як культура високого розвитку військової справи. Зброя, обладунки, тактика ведення бою були перейняті сусідніми народами.

Войовничі іраномовні племена скіфів (VII - III ст. до н.е.) вторглися зі сходу в південноукраїнські степи. Скіфи зайняли територію між Нижнім Дунаєм та Доном і наприкінці VI ст. до н.е. утворили велике об'єднання племен, відоме під назвою Велика Скіфія зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янка-Дніпровська на Запоріжжі. Геродот вважає, що Скіфія являє собою рівносторонній чотирикутник: одна його сторона простягнулась від Істра (Дунай) до Танаїса (Дон) вздовж Чорного моря. На таку саму відстань розкинулась Скіфія вглиб суші. За своїм характером скіфська держава була великою мірою експлуататорсько-паразитарною, оскільки основним способом отримання додаткового продукту була експлуатація сусідніх землеробських племен та грабіжницькі війни. Геродот, розповідаючи про скіфів, виділяв серед них царських скіфів, яким належало панівне становище у суспільстві, скіфів-кочівників (мешкали в степах Подніпров'я), скіфів-орачів (зосереджувались на Лівобережжі) та скіфів-землеробів (оселились на Правобережжі). Вчені вважають, що власне скіфськими були тільки племена царських скіфів, скіфів-кочівників, калліпідів (або елліно-скіфів). На думку вчених, мігруючі племена мали іранське походження, а осілі, з їхньою традиційною землеробською культурою, належали до праслов'янського кореня.

Суспільний лад скіфів характеризується двома головними історичними періодами: у перший період (до V ст. до н.е.) зберігався патріархально-родовий лад, але вже зароджуються класи; впродовж другого періоду (з кінця V ст. до н.е.) у скіфському суспільстві сформувалися класові рабовласницькі відносини. Влада царів була необмеженою, вважалося божественною за походженням. Розквіт скіфської держави припадає на IV ст. до н.е., пов'язаний із правлінням царя Атея. У III ст. до н.е. почався занепад могутньої скіфської держави. Під натиском нових кочових племен сарматів основна частина „царських скіфів” і скіфів-кочівників відступила і осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму і утворила нову державу - Малу Скіфію, столицею якої було м. Неаполь (поблизу сучасного Сімферополя). Але агресія з боку сарматів поставила Малу Скіфію між двох вогнів і фактично в III ст. до н.е. вона припинила своє існування.

У III - II ст. до н.е. змінюється етнокультурна карта Південно-Східної Європи, що було пов'язано з появою кочових племен сарматів, які, вийшовши з волзько-уральського регіону, з'явилися у степах Північного Причорномор'я і витіснили звідти скіфів. Сармати створюють великі союзи племен на території Західного Казахстану, Поволжя, Приуралля, Подоння, Північного Кавказу, Півдня України. Перші вторгнення сарматів у Північне Причорномор'я відносяться до IV ст. до н.е. Масове переселення сарматів відбувається в II ст. до н.е. Сармати, які раніше звались савроматами, у часи Геродота проживали на схід від Дону. Як вважають, назва „савромат” означає „оперезаний мечем”. Але це не самоназва народу, а термін, запроваджений античними авторами.

Античні автори спочатку знали про такі великі племена сарматів: сіраків, язигів, роксоланів. Трохи пізніше з'являються свідчення про аланів, які вважались найбільш войовничим народом свого часу. Особливістю суспільного ладу сарматів було існування пережитків матриархату. У I ст. до н.е. окремі племена сарматів пройшли на землі Римської імперії, а грецькі міста-колонії Причорномор'я сплачували їм данину. А наприкінці I ст. н.е. сарматське плем'я аланів змусило платити данину і Римську імперію. Сармати зробили політичний вплив на всю античну культуру Північного Причорномор'я і на підкорені ними племена і, в свою чергу, запозичували кращі надбання у них. Контакти слов'ян зі скіфами та сарматами позначилися на мові та антропологічному типі українців. У середині III ст. н.е. внаслідок вторгнення нових племен готів і гунів сарматський період в історії України закінчився.

3. VIII – кінець VI ст. до н.е. пов'язаний з періодом „Великої грецької колонізації”, одним із напрямків якої було Північне Причорномор'я. З'ясовуючи причини грецької міграції, вчені сформулювали декілька теорій: 1) демографічну (демографічний вибух зумовив перенаселення у материковій Греції); 2) аграрну (нестача землі у метрополії штовхала до освоєння нових територій); 3) торговельну (пошуки ринків збуту); 4) сировинну (греки шукали, насамперед, продукти і джерела сировини); 5) воєнну (до міграції греків змушувала агресія лідійців та персів); 6) соціальну (невщухаюча соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати); 7) етнічну (етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним і тому міжетнічні тертя штовхали багатьох до пошуків нових земель).

З VII ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї вихідцями із Греції були засновані міста-держави: Ольвія (гірло Південного Бугу), Тіра (біля гирла Дністра), Феодосія, Херсонес (на місці сучасного Севастополя), Пантікапей (сучасне м. Керч) та ін. Засновані спочатку містами малоазійського узбережжя, ці поселення невдовзі стали незалежними державами (VII-I ст. до н.е.), а пізніше опинились під протекторатом Риму (I ст. до н.е. – III ст. н.е.).

Найбільшого розквіту держави досягли у VI-IV ст. до н.е. У V ст. до н.е. за царя Мітрідата Євпатора виникає Боспорське царство зі столицею у Пантікапеї, яке охоплювало понад 20 міст-держав Керченського і Таманського півостровів та Кубані. Спочатку держава представляла собою союз грецьких міст, кожне з яких мало елементи самоврядування. Але поступово трансформувалася в монархію.

Греки-колоністи привезли з собою на нові землі полісну модель організації соціально-економічної та політичної організації суспільства. Поліс включав як власне місто, так і сільськогосподарську округу (хору). За формою правління міста-держави, крім Боспору, були республіками: демократичними (де вирішальну роль у житті народу відігравав демос) або аристократичними (де влада фактично належала рабовласницькій аристократії). Верховна влада в місті належала народним зборам, виконавча – колегіям і магістратам, обраним відкритим голосуванням. Управління містом здійснювала колегія архонтів з п'яти осіб. За винятком рабів, іноземців та жінок, всі жителі міста мали широкі політичні права.

Основою грецького господарства Північного Причорномор'я були землеробство, виноробство, рибальство і переробка риби, яка потім вивозилась до Греції. Високого рівня досягли ремесла – ткацтво, гончарство, обробка металів. Торгівля велася у двох напрямках – з Грецією і з північними сусідами (скіфами та сарматами). У Грецію вивозили хліб, худобу, шкіру, хутро, рабів. З Греції надходили зброя, коштовності, солодоці, спеції. У кожному місті карбувалася власна монета. Проте на зламі IV-III ст. до н.е. міста-держави вступають в епоху кризи. Внутрішні суперечності, криза рабовласницької системи господарювання, відсутність військової сили, загарбницькі дії скіфів у Криму – все це зумовило падіння міст і ослаблення впливу греків у Північному Причорномор'ї. А упродовж III-IV ст. н.е. під ударами готів і гунів античні міста-держави припинили своє існування.

Отже, античні міста-держави залишили глибокий слід в історії України. Як органічна частина античної цивілізації, вони жили і розвивались у тісній взаємодії з місцевим причорноморським населенням. Останнє ж впродовж цілого тисячоліття відчувало на собі вплив високої античної культури, що безперечно прискорило їхній соціально-економічний і культурний розвиток.

4. Слов'яни – автохтони Східної Європи, вони жили тут ще в епоху раннього заліза. Як свідчать археологічні розкопки, прабатьківщиною слов'ян могли бути території, що сягали на заході Середньої Вісли і Карпат, на сході – Середнього Дніпра, на півночі – Прип'яті, а на півдні – середніх течій Дністра й Південного Бугу. Та й у складі населення Скіфії, як вважають деякі вчені, був присутнім «слов'янський етнічний елемент» (скіфи-орачі, їхні наступники – неври та ін.). Перші писемні згадки про слов'ян (найдавніша назва яких – венеда), відносяться до I-II ст. і містяться у працях римських

авторів Плінія Старшого, Клавдія Птолемея, Корнелія Тацита. Венедську ранньослов'янську спільність зруйнувало вторгнення у I–II ст. з Балтії східногерманського племінного об'єднання - готів. Готська навала «розірвала» через Полісся зазначену спільність на дві частини: західну (склавіни) і східну (анти). Так називали ці племена в VI ст. історики: візантійсько-готський - Йордан та візантійський – Прокопій Кесарійський, за свідченнями останнього, анти й склавіни спілкувалися однією мовою, мали однаковий побут, спільні звичаї та вірування. Це дає підстави деяким сучасним науковцям обстоювати тезу щодо етнографічних відмінностей між склавінами та антами. Наприкінці II – на початку III ст. анти й склавіни утворили протодержавні об'єднання: Антський союз на сході і Склавінський на заході, започаткувавши становлення державності у слов'ян. Антський союз був етноплемінним утворенням, що за даними археології займало територію Середнього Дніпра, Лівобережного Дніпра і Південного Побужжя (пеньківська культура). Основу конфедерації складав добровільний військово-політичний союз племен, який у період Великого переселення народів міг успішно протистояти експансії кочівників Степу, та, в свою чергу, здійснювати напади на землі сусідів.

Збереглися підтвердження, що Антський союз мав такі елементи державності, як територію, поділ населення за територіальною ознакою, публічну владу, прообраз апарату для стягнення данини, професійну військову дружину, спадкове управління, загальні збори (віче), первинну ієрархію божеств. IV–VI ст. вважається періодом найвищого піднесення Антського союзу. Після розпаду Готського королівства під тиском гунів, а потім падіння й самої Гунської імперії, він залишився єдиною політичною силою у Східній Європі, здатною протистояти Візантії. У цей час антське суспільство перебувало на завершальному етапі розкладу первіснообщинного ладу. Настав час епохи військової демократії – перехідної форми управління суспільством, що поєднувала у собі елементи суспільного самоврядування й публічної влади. Головною формою суспільної організації були союзи, що склались з окремих племен, які, в свою чергу, мали вождів, племінні ополчення (дружини). Основою суспільства стає територіально-сусідська община. Плем'я втрачає економічні функції, набуваючи натомість значення військово-політичної сили, формується дружина, для якої війна стає професійним заняттям. Уся влада зосереджувалась у руках військової аристократії, в розпорядженні якої перебувала громадська скарбниця, що поповнювалась за рахунок військової здобичі, общинних внесків, міжплемінного оподаткування та судових штрафів. У антив існувала хутірна (або мизна) форма землеволодіння, що призвела до виникнення приватної власності на землю й сприяла накопиченню надлишкового продукту. З поглибленням другого суспільного розподілу праці (відокремлення ремесла від сільського господарства) виникли орієнтоване на ринок ремісничє виробництво та більш-менш регулярна торгівля, яка досить

швидко набула ознак грошової. В обігу використовувалися арабські дирхеми та срібні римські динари, що їх одержували як плату за продукти місцевого виробництва, передовсім за хліб, потребу в якому відчувала Римська імперія і арабський світ. Прогресивний розвиток виробництва поглиблював майнове розшарування. В антському суспільстві існувало також патріархальне рабство, хоча рабовласництво не стало панівним укладом. Слов'яни не використовували у землеробстві неефективної праці рабів.

На чолі Антського союзу стояли зверхники – царі (рекси), оточені можновладцями (приматами). У період найвищої воєнно-політичної активності Антської «держави» влада царів стає спадковою, з посиленням централізаторських тенденцій, але все ж не абсолютною. Давні автори підкреслюють демократизм антів, які «живуть у народоправстві». Йдеться про народні збори – віче, які обмежували царські прерогативи. Існували віча кожного окремого племені й загальноплемінні вічові збори царства. На останніх були присутні цар, його найближче оточення і представники від племен на чолі з племінними аристократами, так звана рада племінного союзу.

Наприкінці 50-х років VI ст. на Східну Європу накопилася нова хвиля завойовників – авари. Унаслідок слов'яно-аварських воєн (558–568 рр.) і масових міграцій Антська «держава» припинила існування. З початку VII ст. назва «анти» вже не фігурує в писемних джерелах, натомість поширюється етнонім «склавіни» (у пізнішій версії – «слов'яни»). Політичні союзи антів і склавинів були нетривкими. Після розпаду Антської «держави» виникло кілька менших військово-політичних об'єднань. Одне з них – «Союз семи племен» на Нижньому Дунаї, який разом з Візантією вів успішну боротьбу з аварами. На Волині та Прикарпатті в землях дулібів, волинян, бужан (назва волинян і бужан походить від назви політичних центрів Волині (Волинь і Бузька) виникло волинське об'єднання південно-західної гілки східнослов'янських племен (держава Валінана). Поглиблення кризи родоплемінних відносин, прискорення економічного розвитку, посилення небезпеки з боку тюркських кочових племен прискорили соціально-політичну консолідацію та етнокультурну інтеграцію союзів племен. Виникали утворення вищого соціального рівня – племінні княжіння (землі) – своєрідні протодержави. На чолі кожної з таких земель стояла власна місцева династія можновладців. На думку істориків, вони були своєрідним аналогом «варварських» королівств західного світу. Час утворення таких племінних княжінь на півдні Східної Європи припадає на VII–VIII ст. Поступово військова демократія переросла у військово-ієрархічне правління – княжіння. Ватажок великого союзу племен ставав володарем – князем. Так давнє слов'янське суспільство вступило в новий історичний період – період вождизму. Такі племінні княжіння – територіальні союзи об'єднаних однією династією кількох племен – були досить стійкою формою ранньофеодальної державності у східних слов'ян. Таким чином, на зламі VIII–

IX ст. унаслідок внутрішньополітичної консолідації дніпровських слов'ян складається велике племінне об'єднання із центром у Києві. Воно стало саме тим територіальним і політичним ядром, довкола якого зростала давньоруська держава.

Лекція 2. Галицько-Волинське князівство - спадкоємець державності України-Русі.

План

1. Боротьба із сепаратистськими амбіціями галицького боярства.
2. Королівство Данила Галицького: на межі двох світів.
3. Правління нащадків короля – останні з династії Романовичів.
4. Причини та наслідки інкорпорації українських земель іноземними державами (1340-1471 рр.).

Мета: вивчити основні етапи розвитку Галицько-Волинської держави як спадкоємниці державницьких традицій Київської Русі

Завдання:

- проаналізувати розвиток Галицького та Волинського князівств напередодні утворення нової держави;
- визначити характерні риси правління династії Романовичів: Романа Мстиславича, Данила Галицького та його нащадків;
- простежити процес переходу українських земель під владу Литви і Польщі;
- з'ясувати особливості перебування українських земель під владою Литви та Польщі.

Терміни: федерація, вотчина, федеративна монархія, олігархія, ярлик, баскак.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. 9-те видання. Київ: «Академія», 2023. 560 с.
2. Белов О., Шаповалов Г. Інтелектуально-політичні мотиви Сходу і Заходу у символіці українського тризуба - державного герба України // Східні традиції державотворення. Наукова серія: Світові традиції державного управління: Вип. ІХ: Науковий збірник на честь 150-ї річниці від дня народин Агатангела Кримського / ред. рада вип.: Бондар Ю. В. (ред.), Грицак В. С. (слово до читача). К.: Прометей, 2020. С. 260-269.

3. Білінський В. Україна-Русь. Книга третя. Українська звитяга. Вид-во Богдан, 2016. 408 с.

4. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.

5. Шевченко А. Є. Історія держави і права України : навчально-методичний посібник. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.

1. У період феодалної роздробленості Київської Русі, на території південно-західних областей сучасної України виділялися Галицьке і Волинське князівства. Після відокремлення в кінці XI ст. Галичини від Києва, в трьох її князівствах правили Ростиславичі – Рюрик, Володар і Василько. У 1141 р. син Володаря Володимирко об'єднав усі три князівства в одне і у 1144 р. переніс його столицю в м. Галич. Син Володимирка князь Ярослав Осмомисл (1153-1187) зміцнив Галицьке князівство, розширив його кордони до гирла Дунаю. Він підтримував добрі відносини з Угорщиною, Німеччиною, успішно воював з половцями. Серйозною проблемою для Ярослава Осмомисла були відносини з сильними в цьому князівстві боярами. Він не тільки рахувався з ними, але часто був змушений підкорятися їм. За Ярослава успішно розвивалася економіка Галичини.

Перед смертю (1187 р.) Ярослав Осмомисл віддав більшу частину Галичини сину від незаконної дружини Насті – Олегу, а Перемишль – законному синові Володимирі. Але після смерті Ярослава незадоволені бояри прогнали Олега, а князем єдиного галицького князівства призначили Володимира Ярославича. Пізніше відносини між галицьким князем та боярством настільки ускладнилися, що він змушений був тікати до Угорщини. Цим скористався угорський король Бела III, який оголосив себе королем Галичини і призначив свого сина Андрія намісником. За допомогою польського князя Казимира II Краківського Володимир Ярославич повернув собі галицький престол і правив до своєї смерті у 1199 р. Він був останнім із династії Ростиславичів. Бояри покликали правити волинського князя Романа Мстиславовича, нащадка Володимира Мономаха, який у 1199 р. об'єднав Волинь з Галичиною, приєднав Київ (1202) і став володарем Галицько-Волинської держави. Літописець називає його "самодержцем всея Русі". Дехто з сучасників думав про наступ нового етапу відтворення колишньої території Київської Русі. Проте ця ідея не здійснилася, оскільки не була підтримана іншими удільними князями, особливо східної Русі.

Виникненню та піднесенню Галицько-Волинської держави сприяло:

1. Вдале географічне положення:

- віддаленість від Києва послаблювала вплив центральної влади;
- природні умови робили ці землі важкодоступними для степових кочівників;
- розташування князівства на перехресті стратегічно важливих торгових шляхів.

2. Економічний чинник: існування на території князівства багатих родовищ солі, що сприяло економічному зростанню та інтенсифікації торгівлі.

3. Зовнішньополітичний чинник: необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом проти монгольського нашествия та іга.

4. Енергійна об'єднавча політика князів Романа Мстиславича (1199-1205 рр.) та Данила Романовича Галицького (1238-1264 рр.).

Роман Мстиславович (1199-1205 рр.) повів боротьбу проти знатного галицького боярства, спираючись на дрібне боярство та міське населення. З часом Роман стає помітною фігурою на європейській історичній сцені, свідченням чого є пропозиція Папи Римського 1204 р. в обмін на прийняття князем католицизму коронувати його. Роман відмовився від пропозиції. В останні роки життя він запропонував модель підтримки "доброго порядку" на Русі, відповідно до якого планувалося припинення князівських міжусобиць, консолідація сил для відпору зовнішнім ворогам, запровадження майорату (передачі князівського столу й усіх земель старшому сину, що могло зупинити, на думку Романа, процес роздрібненості) та вибори київського князя (у разі смерті) шістьма найбільшими на Русі князями. Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати Русь. У 1205 р. він трагічно загинув поблизу польського м. Завихоста під час сутички з вояками краківського князя Лешка Білого. Після смерті Романа у Галицько-Волинському князівстві на тривалий час установилося безвладдя. Почалася боротьба між окремими боярськими угрупованнями та претендентами на княжий престол, чим скористалася Польща та Угорщина.

2. XIII ст. є важливим рубежем в історії України й усієї Європи, що пов'язано з татаро-монгольськими завоюваннями, що мали серйозні наслідки для долі народів Азії та Східної Європи. Руські князі вперше зіткнулися з монгольськими військами у 1223 р. у битві на р. Калці, у ході якої руське військо зазнало страшної поразки. У цій битві руські князі діяли вкрай не узгоджено. Розбивши руських на р. Калці, монголо-татари не зважилися відносно слабими силами рушити углиб країни і відступили на схід.

У 1225 р. син Романа Мстиславича Данило Галицький затверджується на Волині і починає боротьбу за спадщину свого батька, яка успішно завершилася у 1238 р. Навесні 1238 р. Данило розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену під Дорогочином, поширює свій вплив на Київ, у якому залишає свого воєводу Дмитра. У період монгольського нашествия Данила

Галицького не було в князівстві: він перебував в Угорщині та Польщі, де намагався схилити феодальну верхівку цих держав до утворення антимонгольського воєнного союзу. У 1245 р. після вирішальної битви під Ярославом, Данило остаточно зламав опір галицького боярства й підкорив Галицьке князівство, відновивши кордони свого батька.

Учені підкреслюють, що Данило Галицький був одним із найвидатніших князів середини XIII ст. У 1253 р. Папою Римським у м. Дорогочині він був висвячений у сан Руського Короля в обмін на унію православної та католицької церков. Данило Галицький приділяв багато уваги церковним справам. Після перебування в Орді у 1245 р. він планував організацію боротьби з татарами й, очевидно, тому погоджувався на унію. Данило відчував, що Папа Римський дотримується подвійної політики і не поспішає з організацією хрестового походу проти татар. Очевидно, тому відносини між Галицько-Волинською державою і Римом ускладнилися. Однак, наприкінці 1253 р. Данило прийняв королівську корону в Дорогочині від папського легата. Але подвійна гра Рима щодо Галицько-Волинської держави продовжувалась і призвела до зриву планів унії. Данило здійснив військовий похід проти хана Куремси, в якому здобув перемогу (1254 р.); проте за п'ять років хан Бурундай змусив його визнати зверхність Золотої Орди. Таким чином, антимонгольська політика Данила зазнала краху.

Особливості монгольського панування в Галицько-Волинській державі:

- князівство не ділилося на улуси;
- не було намісників-баскаків;
- правили власні князі;
- не сплачували данину, лише мусило надавати військо для монгольських походів.

Незважаючи на несприятливі умови та вороже оточення, протягом 40 років вів війну з боярською опозицією та здолав її. Князь об'єднав Галичину і Волинь, доклав величезних зусиль для згуртування Південної Русі. Головними ідеями його життя були відновлення великого Галицько-Волинського князівства та вигнання з Русі монголо-татар, що йому так і не вдалося зробити. У 1264 р. помер у збудованому ним улюбленому м. Холмі. Основні заходи Данила Галицького у *внутрішньому житті*:

- Галицько-Волинське князівство розділив на 2 регіони - Галицький і Волинський, віддавши останній своєму брату Василькові, який, по суті, не втручався у політику Данила;
- плідно займався укріпленням та розбудовою міст. На честь свого сина Лева у 1256 р. заснував Львів;
- для поживлення діяльності міст запропонував на постійне місце проживання у них кваліфікованих ремісників та купців – німців, вірмен, євреїв;
- захищав смердів від утисків бояр, формував із них спеціальні загони,

турбувався про їх побут та створення їм нормальних умов праці.

У *зовнішньополітичних справах* правителів Галицько-Волинської держави переважав західний вектор, що було пов'язано з:

- необхідністю мати зносини з державами, які були охрещеними за західним (римським) обрядом, а також прозахідною орієнтацією князів;
- постійними нападами на державу Золотої Орди і сподіваннями утворити антимонгольську коаліцію;
- тиском із заходу (угорці, німецький орден), що в разі порозуміння між Папою Римським і монгольськими ханами в 1250 р., 1252 р. призвело до усунення Галицько-Волинської держави з міжнародної політики. Тому доводилося шукати спільників, маневрувати;
- збереженням у свідомості політиків, деяких ієрархів православної і католицької церков сподівань на відновлення єдності. Мало значення і те, що окремі слов'янські народи (болгари, серби) після 1204 р. погодились на унію;
- участю Данила Романовича у боротьбі за австрійську спадщину в 1248–1253 рр. у складі угорсько-польської коаліції, щоб посадити на австрійський престол свого сина Романа.

Отже, Данило Галицький відновив єдність Галицько-Волинського князівства в умовах боротьби з боярством та зовнішніми ворогами; підняв міжнародний авторитет Галицько-Волинської держави; був видатним полководцем, дипломатом, державним діячем; показав можливість успішної боротьби проти монголо-татар.

3. Спадкоємцем Данила Галицького став його син Лев Данилович (1264–1301 рр.). Його правління відрізнялося відносним спокоєм у державі та подальшим її зміцненням. Одружившись з дочкою угорського короля Бели IV, Лев тим самим гарантував безпеку західних кордонів своєї держави. Князь успішно розвивав дипломатичні стосунки із Золотою Ордою, йому навіть удалось відновити фортеці, зруйновані раніше за наказом хана. Лев Данилович приєднав до своєї держави Люблінську землю в Польщі та місто Мукачеве в Закарпатті. Столицю Галицько-Волинського князівства в 1272 р. він переніс до міста Львова.

Син Лева, Юрій I Львович правив порівняно недовго (1301–1308 рр.). Його князювання ознаменувалося двома важливими подіями. Столиця держави була перенесена до міста Володимир-Волинський, а в 1303 р. утворилася окрема Галицька церковна митрополія. Остання подія була особливо важливою для України, оскільки вже наприкінці XIII ст. київські митрополити перебралися до Суздаля, а потім до Москви. Галицька митрополія стала таким чином православним центром України. Землі, підпорядковані Галицькій митрополії, почали називати в тогочасних церковних документах Малою Руссю, у той час як землі, підпорядковані митрополиту Київському і Володимирському (з часом він буде зватися митрополитом Московським),

отримали назву Велика Русь.

Передостанніми галицькими князями місцевої династії були Андрій Юрійович і Лев II Юрійович, які правили спільно в 1308–1323 рр. Втрутившись до невдалого антиугорського постання в Закарпатті, галицькі князі втратили м. Мукачеве і прилеглі до нього території. Прагнучи протидіяти зростаючому впливу Литви, вони підтримували дружні взаємини з лицарями Тевтонського ордену. Обидва брати одночасно загинули в сутичці з монголо-татарами.

Останнім галицьким князем був польський родич Романовичів Болеслав Мазовецький, після прийняття православ'я отримав ім'я Юрій II Болеслав (1325-1340 рр.). Запрошуючи на княжіння Болеслава, галицьке боярство сподівалося що він стане маріонеткою в їх руках. Але Болеслав продовжив політику своїх попередників. Багато міст Західної України за часів його правління отримали магдебурзьке право, що повинно було обмежити владу місцевого боярства. Незадоволені цим феодалі в 1340 р. отруїли князя, і князівство перейшло до його литовського зятя Любарта. З цього часу західноукраїнські землі на довгі століття потрапляють під іноземне панування. У 1349 р. Казимир Великий ввів війська на територію Галичини під приводом «захисту католиків Галичини». Згодом більшість території України опинились під владою литовських князів і таким чином середньовічна українська держава припинила існування.

4. Велике князівство Литовське виникло в середині XIII ст. внаслідок діяльності князя Міндовга (1230–1263 рр.). На початку XIV ст. князь Вітень (1293 – прибіл. 1315 рр.) завершив формування литовської державності. Він приєднав землі колишньої Київської Русі – Полоцьк, Турово-Пінське князівство, частину Чорної Русі. Його наступник Гедимін (1316–1341 рр.) розпочав просування на землі українського Полісся над Прип'яттю і Горинню. З 1316 р. він першим почав титулувати себе «королем Литовців і Руських». Проводив активну політику зі збирання «руських земель», застосовуючи дипломатичні, династичні та військові заходи. Його син, Любарт, в 1340 р. став волинським князем і намагався здобути Галичину. Другий син Гедиміна, Ольгерд, в 1350-их роках отримав Чернігово-Сіверську землю, в 1362 р. зайняв Київ, а в 1363 р. переміг татар на р. Сині Води і поширив свою владу на Поділля. Отже, на початок 60-х рр. XIV ст. під владою Литви опинилася велика частина території України: Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля, більша частина Волині. За Галичину і частково за Волинь ще велася боротьба. Приєднавши більшість українських, білоруські та частину російських земель, Литовське князівство стало великою феодальною державою. Українські, білоруські і російські землі за територією й кількістю населення були в п'ять разів більшими, ніж власне Литва, окрім того рівень культурного розвитку підкорених територій був значно вищий. Ось чому руські землі мали великий вплив на все політичне і суспільне життя

Литовського князівства, що виявилось у наступному:

- руська мова тут стала мовою державною, нею писалися офіційні документи;

- чимало норм руського права, руські назви посад, станів, система адміністрації та інше було сприйнято в Литві. Тому держава часто називалася Литовсько-Руським князівством.

- частина литовських князів і бояр розмовляли руською мовою, перейняли руські звичаї й православ'я. Литовські князі здобули ці землі майже без боротьби і здобували собі прихильність місцевого населення передусім тим, що вели боротьбу з татарами, що була важливою справою українського народу. «Ми старовини не рухаємо і новини не вводимо», – таким було гасло литовців.

На перший погляд видавалося, що Литовська держава – це просто продовження давньої української державності. В дійсності влада Литви внесла ґрунтовні зміни в устрій нашого краю. Велике князівство Литовське відрізнялося від Київської Русі тим, що вся влада була сконцентрована в руках великого князя. Литва щасливо обминула ту небезпеку, яка стала причиною занепаду Київської Русі : вона не розпалась на окремі князівства, а залишилася цілою. Великий князь мав майже необмежену владу – молодші князі не були його співрегентами, але тільки дорадниками і виконавцями його волі. Хоч литовські князі заявляли, що «новини не вводять», проте насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам. Цю політику розпочав Ольгерд, який всюди усував місцевих князів, а на їх місце управителями земель ставив своїх синів і свояків. Таку саму лінію проводив півстоліття пізніше, в 1390-их роках великий князь Вітовт. Тоді князували вже не князі українського роду, але зукраїнчені члени литовської династії (Федір Любартович, Володимир Ольгердович, Федір Коріятович) , а що вони занадто близько зжилися з місцевими панамі і підпирали їх автономістичні тенденції, то великий князь уважав їх небезпечними для цілості держави і відібрав їм князівства «за непослух». Литовська держава не була державою українською. Утвердившись на великокнязівському столі, Вітовт протягом 1392-1394 рр. за допомогою зброї змістив як у Білорусії, так і в Україні князів, що перестали йому коритися. В Україні Новгород-Сіверське, Володимирське (Волинь), Подільське (Східне Поділля - Брацлавщина), Київське удільні, майже незалежні від центральної влади князівства були ліквідовані і перетворені на провінції Литви, якими стали правити не вічно бунтівні удільні князі, а великокнязівські намісники, переважно з бояр, що беззаперечно здійснювали волю великого князя. Отже, за часів князювання Вітовта влада литовських князів на Україні зміцнилася, посилювався гніт литовських феодалів, що викликало незадоволення й опір українського населення.

Починаючи з правління Ягайла (1377–1392 рр.) у Литовській державі дедалі більше набирали силу тенденції централізму, а 1385 р. між Литвою та Польщею укладається Кревська унія, яка докорінно змінює становище південно-західних руських земель. За Кревською унією Ягайло зобов'язувався прийняти католицизм та охрестити своїх нехрещених братів, бояр і всіх людей у своїх землях; всіма засобами повернути Польщі та Литві втрачені землі; прилучити на вічні часи литовські і руські землі до Корони Польської.

Ягайло прийняв католицизм, отримавши ім'я Владислав. У 1386–1393 рр. польська сторона примусила всіх князів з території Литви, що володіли самостійною волостю, підписати присяжні грамоти, в яких містилась обіцянка за себе і своїх дітей бути вірними королю Владиславу, його дружині та Короні Польській і ніколи від неї не відступати. Це означало, що Велике князівство Литовське фактично скасовувалось як самостійно політичне утворення, а його землі інкорпоровались до Польського королівства. Така відверта пропольська політика зумовила швидку появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт (1350–1430), що став великим князем литовським 1392 р. Розпочалась тривала і виснажлива боротьба за рівноправні відносини між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. Вона не вщухала до 1569 р., визначаючи політичне життя в князівстві.

У 1431 р., після смерті Вітовта, Ягайло з великим польським військом вирушив на Волинь з метою захоплення українських земель. Однак литовська верхівка вирішила по-своєму: без погодження з королем бояри й князі вибирають на великокнязівський престол Свидригайла. Тим часом у Литві виникла змова литовських феодалів проти Свидригайла на чолі з молодшим братом Вітовта Сигізмундом Кейстутовичем, якого проголосили великим князем литовським. У громадянській війні, яка то спалахувала, то згасала, триваючи до 1438 р., він спирався на українські і білоруські землі, хоча серед прихильників мав чимало литовських князів і панів. Саме в ході цієї боротьби постала ідея «Великого князівства Руського». Однак вона так і не переросла в чітку політичну концепцію. Чергове литовсько-польське протистояння закінчилося перемир'ям, за умовами якого Західне Поділля відходило до Польщі, Східне Поділля контролювала Литва. Завоювання українських територій супроводжувалося активною колонізацією: з 1434 р. в українських провінціях було запроваджене польське право, польський адміністративний апарат, створено шляхетське самоуправління.

Вирішальна битва між прихильниками Свидригайла і Сигізмунда відбулась у 1435 р. біля Вількомира, в якій Свидригайло зазнав поразки. Після 1438 р. під його владою залишилися тільки Волинь і Східне Поділля. У 1440 р. його прихильники убили Сигізмунда, однак Свидригайлу не судилося повернутись до влади. Головою держави – великим князем литовським – було обрано сина Ягайла – Казимира (1440–1492 рр.; з 1447 р. – польський король

Казимир IV). Казимир намагався зміцнити королівську владу, послабивши політичну роль магнатів. У 1447 р. він видав Загальний земський привілей, яким розширював права феодалів: гарантував особисту недоторканість; звільняв їх та інших підданих від низки державних повинностей, надавав право вотчинного суду, забороняв селянам перехід із маєтків феодалів на великокнязівські землі і навпаки. У 1452 р. було остаточно ліквідовано Волинське князівство, а в 1471 р. – Київське. Відтоді удільно-князівський лад в Україні зійшов з арени.

Таким чином, з ліквідацією Київського князівства була остаточно перервана традиція державного будівництва на українських землях, започаткована ще в давньоруські часи. Перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського тривало декілька віків. Воно було далеко не простим. Деякий час Литва намагалася толерантно ставитись до місцевого населення. Але після укладення Кревської унії (1385 р.) українські землі остаточно втрачають залишки автономії.

Лекція 3. Боротьба за українську державність Б. Хмельницького та його послідовників.

План

1. Утворення козацько-гетьманської держави – логічне завершення переможної боротьби 1648-1649 рр.
2. Геополітичні вектори Б. Хмельницького 1650-1654 рр. Стратегічні успіхи та прорахунки.
3. Воєнно-політичні події 1655-1657 рр. Дипломатичні рокировки колишніх союзників.
4. Боротьба старшинських угруповань за владу після смерті Б. Хмельницького. Початок «Руїни».

Метою лекції є характеристика державотворчих та воєнних подій на території України в 1648 – 1658 роках та визначення політичних, соціальних та економічних особливостей української козацької держави.

Завдання:

- визначити характерні риси створеної в 1648-1649 роках на території Наддніпрянської України козацької держави «Військо Запорозьке» /Гетьманщини/;

- проаналізувати розвиток зовнішньої політики Б. Хмельницького в роки його гетьманування (1648 –1657 рр.);

- охарактеризувати розвиток національно-визвольної боротьби козацьких гетьманів після смерті Богдана Хмельницького (1657 – 1658 рр.);
- пояснити причини початку громадянської війни («руїни») в українському козацькому суспільстві 1657 – 1658 рр.

Терміни: козацтво, гетьман, «Військо Запорозьке», генеральна рада, «чорна рада», козацька старшина, полково-сотенний устрій, козацький реєстр, сердюки, «Березневі статті», феодалізм.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України. 9-те видання. Київ: «Академія», 2023. 560 с.
2. Белов О., Шаповалов Г. «Хрест незрушний на кітві буде навек-віки». Ще раз про символ хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ: 2018. Вип. 51. С. 287-295.
3. Смолій В. А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 752 с.
4. Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 622 с.
5. Черкас Б., Ващук Д. Східне Пограниччя Європи: Український фронтир у добу пізнього середньовіччя / Упорядк. Наук. Апарату: С. Блащук, Ю. Грищенко. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 176 с.

1. Логічним продовженням козацько-селянських повстань 20-30 рр. XVII ст. стало «Велике повстання 1648 р.» під проводом гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького, яке охопило більшу частину українських етнічних земель і своїми наслідками швидко переросло в Українську національну революцію (1648 – 1676 рр.), яка відкрила новий, модерний етап в Історії України.

Ця подія була обумовлена низкою чинників, які склалися у політичній, соціально-економічній, національно-релігійній, і, навіть, психологічній сферах життєдіяльності середньовічного українського суспільства. Запорозьке та реєстрове козацтво, перетворившись на провідну соціальну верству тогочасного соціуму перебрало на себе функції носія української державності, а процес мирного формування держави був неможливим в умовах невизначеності статусу України у складі Речі Посполитої.

Оскільки революція охопила майже всі верстви населення, її рушійними силами стали: козацтво, селянство, міщанство, дрібна українська шляхта і православне духовенство. Боротьба носила національно-визвольний,

релігійний та соціальний характер. Головні завдання революції полягали у створенні незалежної української станової держави, ліквідації існуючої моделі феодалних відносин та створенні нової моделі відносин, в основі якої лежала б власність фермерського типу й початки буржуазного розвитку суспільства. Своєрідними віхами в розвитку та ході подій національної революції стали перші державні угоди, які були укладені урядом Б. Хмельницького, а саме Зборівський (1649 р.) та Білоцерківський (1651 р.) договори, а також Переяславська угода (січень – березень 1654 р.).

Найбільшим здобутком революції необхідно визнати побудову централізованої козацької української держави зі столицею у місті Чигирині, як державного утворення, яке мало всі ознаки повноцінної держави. До них відносяться, перед усім, наявність власного територіального поділу, органів публічної влади, створення фінансової та податкової систем, масових, національних за характером, збройних сил.

Характерними рисами й особливостями держави (Війська Запорозького, Гетьманщини) були: її становий характер з привілейованим становищем козацтва, військово-демократичний характер місцевого самоврядування, полково-сотенний адміністративний устрій, переважно аграрний характер її економіки та мілітарний ухил її культури.

Система органів управління була побудована за принципом моделі управління Запорозької Січі (Війська Запорозького Низового) і складалася з трьох рівнів: генерального, полкового та сотенного. Головою держави став гетьман Війська Запорозького, який очолював уряд і державну адміністрацію, а також був головнокомандувачем збройних сил держави. Ядро національної армії склали реєстрове та запорозьке козацтво. Також була вибудована система козацьких рад різного рівня, які приймали поточні політичні рішення.

2. У ході революції, перед Б.Хмельницьким (1595 – 1657 рр.) постала дилема пошуку союзників у військовому протистоянні з Річчю Посполитою, яка ресурсно значно переважала Військо Запорозьке. Козацькій Україні з населенням до 6 млн. осіб. протистояли Королівство Польське та Велике князівство Литовське з населенням в 15 млн. осіб. У багаторічному військовому протистоянні з Річчю Посполитою Б. Хмельницький створив, одну за однією, три зовнішньополітичних коаліції. Їх загальною метою було завдати Речі Посполитій й «короні польській» потужної військово-політичної поразки аби забезпечити та гарантувати цілісність і незалежність козацької держави.

Першою з коаліцій була українсько-кримсько-османська коаліція, яка почала формуватися Б. Хмельницьким ще до початку повстання, в кінці 1647 року. Вона певним чином знешкодила небезпеки з боку польсько-московського союзу, укладеного київським воєводою А. Киселем в 1647 р. й допомогла Україні здобути великі мілітарні успіхи 1648 р., завершені Зборівською угодою

1649 року. Але, внаслідок дворазової зради кримського хана, спочатку в битві під Берестечком в 1651 р., а згодом під Жванцем – 1653 р., й загальної пасивності Османської імперії, Б. Хмельницькому не вдалося повністю використати наслідки своїх військових успіхів й здобути остаточну перемогу над Річчю Посполитою.

Друга коаліція Б. Хмельницького - це українсько-московська угода з царем Олексієм Михайловичем, що була укладена в Переяславі в січні 1654 р. й додатково затверджена «Березневими статтями» 1654 р., які козацьке посольство уклало з московським царем у м. Москва. Коаліція була явно скерована проти Речі Посполитої. Повний текст цієї угоди історикам так і не вдалося знайти, представники російської та української історіографії в своїх реконструкціях спираються лише на її чернетки. Ця угода не принесла Україні всіх тих воєнних і політичних успіхів, задля яких її було створено. Характерно те, що ряд важливих представників козацької старшини, українське православне духовництво та київський митрополит не підтримали угоди й відмовилися присягати цареві.

На сьогоднішній день не припиняються дискусії серед науковців навколо її реального змісту, пов'язані з його неоднозначністю. Відповідно до різних пунктів договору, Україна то зберігала статус незалежної держави – з одного боку, з інших впливало що Україна ставала протекторатом Московської держави (Росії), хоча й на автономних засадах. Тим не менш саме цей варіант вважався Б. Хмельницьким найбільш прийнятним, інші варіанти пошуку союзників (зокрема Османська імперія) зрештою Б. Хмельницьким були відкинуті.

Слідом за підписанням українсько-московської угоди 1654 р. розпочалися масштабні військові дії. Весною 1654 р. росіяни вторглися на схід Речі Посполитої в Білорусію та Литву. Союз Гетьманщини з Московським царством викликав, в свою чергу, підписання союзу Кримського ханства з польським королем. Об'єднані українсько-російські сили досягли немалих успіхів. Головні бої тоді йшли на Правобережжі, Західній Україні та на території Великого князівства Литовського. Влітку 1654 року московське військо (25 000) й 20 000 козаків під керівництвом гетьмана Сіверського Івана Золотаренка повели наступ на Білорусь. Білоруські міста та замки здавались один за другим, тільки Смоленськ захищався 3 місяці (по вересень 1654 р.). Армія литовського гетьмана Януша Радзивіла була наголову розбита під Шепелевичами (нині Могилівська область Білорусії).

3. З січня 1655 р. московські війська залишили Велике князівство Литовське, і польське військо здійснило спробу повернути втрачені території. Хоча йому вдалося зайняти кілька міст, тримісячна осада Могильова закінчилася невдачею. Одночасно з цим 20 січня 1655 року поляки осадили Умань. Б. Хмельницький й московський воевода В. Шереметєв на чолі 70 000

українсько-московського війська пішли назустріч ворогу, й 29 січня 1655 року відбувся важкий бій під Охматовим. Хоча ця битва й не принесла перемоги жодній з сторін, становище Речі Посполитої значно погіршилося. Під час літньої кампанії 1655 року підрозділи І. Золотаренка разом з московитами знову розгромили армію Я. Радзивіла й 13 липня 1655 р. оволоділи Мінськом, а 8 серпня захопили Вільно (Вільнюс, Литва). В серпні 1655 р. було взято Ковно (Каунас). До кінця літа 1655 року більша частина східних земель Речі Посполитої опинилась під владою України та Москви.

Ослабленням Польщі вирішив скористатися шведський король Карл X Густав, який заявив про свої претензії на прибалтійські землі, що входили до складу Речі Посполитої. В липні 1655 р. він вторгся в межі цієї держави. Ці події отримали в польській літературі назву «шведського потопу», котрий продовжувався до 1660 р. Ще до вторгнення шведів в Річ Посполиту, в травні 1655 року, шведський король налагодив дипломатичні зносини з Б. Хмельницьким. Не останню роль в цих контактах зіграв відомий авантюрист І. Радзівський, котрий в цей час знаходився на шведській службі і якому вдалося знайти спільну мову з козацьким гетьманом. Тоді ж вдалося Б. Хмельницькому встановити дружні контакти з семигородським правителем Юрієм Ракоці (1621 – 1660 рр.) й бранденбургським курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом (1620 – 1688 рр.).

Фактично була утворена, *Третя* антипольська коаліція (1655 – 1657 рр.) – союз між Україною, Швецією, Семигородом, Бранденбургом, Молдавією та Валахією. За планом Б. Хмельницького ця коаліція була направлена на цілковиту ліквідацію державності Речі Посполитої («знести б Коруну всю, будто Коруну Польска й не бувала»), та створити незалежну Руську (українсько-білоруську) державу (Велике князівство Руське) в межах цілої етнографічної території України та Білорусі під владою гетьмана й Війська Запорозького.

На початку вересня 1655 р. Б. Хмельницький здійснив похід на західноукраїнські землі, як цього вимагали незалежно один від одного шведський король і московський цар. Українці Волині, Полісся та Поділля визнали владу гетьмана. 25 вересня 1655 р. козацьке військо почало осаду Львова. 6 жовтня почались переговори, котрі показали різницю в позиціях союзників. Гетьман схилився до компромісу (наполягав, що місто повинно перейти під козацький уряд, але при цьому погоджувався на викуп). Російський представник В. Бутурлін наполягав на негайній капітуляції й присязі міщан цареві. Вимогу про припинення осади Львова козацькими військами і їх поверненню в Подніпров'я поставив Карл X Густав. Легкість отриманих напередодні шведською армією перемог над поляками, підштовхнули шведського короля до думки про обмеження розповсюдження влади гетьмана на західноукраїнські землі. Осада Львова продовжувалася до початку

листопада. В цей час в тилу козацької армії з'явилися татари. Гетьман узяв з львів'ян контрибуцію в розмірі 60 000 злотих й пішов на татар. Через тиждень козацька й московська армії зустрілись з кримчаками в боях під Озерною та Тернополем. 22 листопада 1655 р. було укладено перемир'я з ханом, й Б. Хмельницький та В. Бутурлін, досить безславно повернулися до Дніпра.

Тим не менш, до кінця 1655 року становище Речі Посполитої було катастрофічним. Майже вся країна (90 % території) була захоплена, а король Ян Казимир програвши вирішальні битви, втік до Священної Римської імперії. Щоправда росіяни, спостерігаючи за успіхами Швеції, були дуже збентежені, оскільки цар Олексій Михайлович претендував на польські провінції, вже захоплені шведами, до того ж Карл X Густав не став домовлятися з Росією про сумісні бойові дії. В травні 1656 року Росія зненацька оголосила війну Швеції, таким чином автоматично ставши союзником Речі Посполитої. Тоді Ян Казимир через посередництво імператора Фердинанда III звернувся до царя Олексія, котрий в жовтні 1656 року підписав з поляками перемир'я, на переговори про підписання якого не була допущена українська делегація і яке порушувало Переяславську угоду. Москва повністю ставала союзницею Польщі. Окрім того, московсько-польський союз був спрямований проти нового союзника України – шведів. Після цього почалися переговори про мир і межування нових кордонів, польська сторона також запропонувала вибрати царя Олексія наступником польської корони. В результаті Віленського перемир'я війна на східному фронті припинилася, на зайнятих шведами територіях розгорнувся повстанський рух, й поляки змогли організувати достойний опір шведським військам.

Віленський мир викликав гнів Б. Хмельницького й козацької старшини. Виходило так, що московський цар фактично зрадив переяславські домовленості й без участі українських представників, підписав у Вільно договір між Московським царством та Річчю Посполитою.

Гетьманські послі, не маючи даних про результати переговорів від московської сторони, отримали дезінформацію від польських дипломатів про те, що Гетьманщина знову передається під владу Польщі, а у випадку невідкорення козаків російські війська виступлять проти них разом з поляками. На скликаній в Чигирині козацькій Раді всі присутні полковники, осавули, сотники поклялись гетьману, що будуть сумісно боротися за Гетьманщину: «присягали собі, а не чужим монархам».

6 грудня 1656 р. Б. Хмельницький уклав Раднотський договір із шведським королем Карлом X й семиградським князем Юрієм Ракоці. Згідно з цим договором, Річ Посполита повинна була зникнути з політичної карти й бути розподілена між державами союзників. Ю. Ракоці повинен був отримати титул короля Речі Посполитої, а також значну частину польських володінь. Б. Хмельницький послав на допомогу союзникам проти Польщі 12 000 козаків.

Сам Б. Хмельницький повинен був отримати титул «дідичного князя». В той же час, гетьман, побоюючись за свої тили, намагався зберегти зносини і з Москвою. Він хотів створити таку політичну комбінацію, яка дала б йому можливість радикально підірвати сили Речі Посполитої.

Згідно з досягнутими домовленостями у січні 1657 р. об'єднане українсько-трансільванське військо, на чолі з князем Юрієм II Ракоці та полковником Антоном Ждановичем напало на Річ Посполиту й скоро об'єдналося зі шведами. Новину про це Москва зустріла з великим невдоволенням.

Війська союзників провели успішну військову кампанію на території Речі Посполитої (були захоплені Краків та Варшава). Однак влітку того ж року вони почали терпіти поразки, оскільки війну Швеції оголосили Данія, Австрія й Священна Римська імперія, й Карлу X Густаву прийшлося вивести значну частину своїх військ з Польщі й кинути їх на нових противників, нічого не сказавши союзникам про це. До того ж Ю. Ракоці виявився нездібним полководцем й політиком. Він так і не заволодів польським престолом. Тодішній король Ян Казимир зумів зберегти трон, а з часом й відновити контроль над своїми володіннями.

Военно-політичні невдачі стали тяжким психологічним ударом для Б. Хмельницького й сприяли його передчасній смерті. Після невдалої битви під Магеровим корпус Ждановича самовільно залишив Ю. Ракоці, козаки відмовилися брати подальшу участь в поході. Цьому сприяла підривна діяльність в козацькому війську російського посланника І. Желябужського, що просив козаків припинити участь у війні, що суперечить інтересам царя. Запорожці пішли додому, а війська Юрія Ракоці попали під удар кримської орди, були оточені й захоплені в полон.

4. У квітні 1657 року Б. Хмельницький, відчуваючи наближення смерті, наказав скликати в Чигирині раду задля вибору йому наступника. На догоду гетьману рада вибрала на це місце його 16-річного, важкохворого сина Юрія. Насправді ж реальна влада все більше концентрувалася в руках генерального писаря Івана Виговського (1608 – 1664 рр.). Юрію ж під час свого першого гетьманства прийшлося зіграти хіба що роль символу «батькової слави». Відомо, що Б. Хмельницький важко пережив смерть старшого сина Тимоша, в якому бачив продовжувача своєї справи; сильно вдарив по ньому і Віленський мир 1656 р.

Визначення дня смерті Б. Хмельницького довго викликало суперечки. Тепер встановлено, що він помер 27 липня 1657 року від інсульту, в Чигирині, й похований поряд з тілом свого сина Тимофія в селі Суботіві, в побудованій ним самим кам'яній Ільїнській церкві, що стоїть там і сьогодні. Згодом в 1664 році польський воевода С. Чарнецький спалив Суботів й наказав викопати прах батька та сина Хмельницьких на «пруганіс» з могили.

Вже через місяць після обрання Ю. Хмельницького на посаді гетьмана, на генеральній раді у Корсуні, з суперечками, головним чином за підтримки покозаченої шляхти, чинно замінив колишній генеральний писар І. Виговський. Також та сама рада ухвалила створення нового союзу Гетьманщини зі Швецією, що було закріплено у Корсунському договорі. Новий гетьман викликав обурення серед козацтва – йому закидали те, що він мав польське походження та був одружений з донькою польського магната.

Відразу загострилися соціальні конфлікти – з одного боку, козацька старшина привласнювала на місцях прибутки від оренди та частину податків, з іншої – війни, епідемії та стихійні лиха призвели до розорення козаків, селян (посполитих) та міщан. Ще за часів Б. Хмельницького козаки мали проблеми з оплатою їхньої служби, та навіть були змушені вдаватися до розбою. Обурення з цього росло ще при житті старого гетьмана. І. Виговський, в свою чергу, взяв курс на створення старшинської (по суті олігархічної) республіки. Він спробував частково відродити шляхетське землеволодіння на території південних лівобережних полків (Полтавського та Миргородського), які й стали головним центром повстання в Гетьманщині під проводом М. Пушкаря та Я. Барабаша. Під час придушення цього повстання урядовими військами загинуло до 50 000 осіб.

Наступний період, 60-і – 80-і роки XVII ст., увійшли в історію України як „доба Руїни”. Серед науковців існує декілька поглядів щодо початку „доби Руїни”, тобто громадянської війни в козацькому суспільстві України по смерті Б. Хмельницького. Сам термін «руїна» вперше було вжито в козацькому літописі Самійла Величка. На наш погляд, Руїна вбирає в себе гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Якова Сомка, Івана Брюховецького, Дем’яна Многогрішного, Петра Дорошенка та Івана Самойловича, а завершується у 1676 р. ліквідацією державних інституцій Правобережних гетьманатів та зреченням Петра Дорошенка. Цей період характеризується початком громадянського конфлікту (1657-1663 рр.), поділом України спочатку на два, а потім навіть на три гетьманати (з 1663 р.), прагненням польського і московського урядів посилити свій вплив на українських землях (Андрусівське перемир’я 1666 р.), а також посиленням втручання іноземних держав у внутрішні справи України.

Пропольська політика Івана Виговського і підписання ним Гадяцького договору (1658 р.) призвели до загострення відносин з Московією та усунення його від влади. Правління Ю. Хмельницького відзначилося підписанням нового Переяславського договору з Московською державою (1659 р.), не вигідного для України, з одного боку, та Слободищенського трактату (1660 р.) з Польщею – з іншого, наслідком чого стало його зречення влади, а Україна розпалася на два гетьманати: Лівобережний та Правобережний. При цьому, за умовами Вічного миру 1686 р. Правобережна Україна опинилася у складі Речі

Посполитої, а Лівобережна – у складі Московського царства, згодом Російської імперії.

Українське суспільство цього часу було роз'єднано кількома рівнями протиріч: боротьба за владу між різними групами козацької старшини, які спиралися у цій боротьбі на зовнішні сили інших держав, протиріччя між двома осередками української державності – Гетьманщиною та Запорозькою Січчю, міжстанові протиріччя – спроба козацької старшини зайняти місця польської шляхти, широкий наступ на права простих козаків та вільного селянства. Поєднання цих протиріч зробило українське суспільство нестійким, роз'єднаним, неспроможним відповідати на зовнішні виклики.

Зовнішній ситуації можна надати наступну характеристику. Після періоду, коли майже всі українські землі перебували у складі Речі Посполитої (до 1648 р.), та недовгого періоду існування козацької держави Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) почався історичний період, коли українські землі стали ареною боротьби між Польщею, Росією, Туреччиною (разом з Кримським ханством) за домінування у Східній Європі. Ця боротьба була найбільш запеклою у 1670 - 1680 рр., коли Османська імперія почала свій останній історичний наступ на Європу від Відня до Правобережжя України, та на початку XVIII ст., під час Великої Північної війни, коли перемога Росії над Швецією під Полтавою у 1709 р. поклала початок остаточного підкорення Східної Європи Росією.

Лекція 4. Національно-державницьке питання щодо українських земель у складі Російської та Австрійської імперій (кінець XVIII - поч. XX ст.)

План

1. Державна політика російського царизму та реакція суспільства в Наддніпрянській Україні.
2. Західна Україна у складі Австрійської імперії – від культурницького до політичного відродження.
3. Політизація національного руху у Східній Україні на початку XX ст. Україна в роки Першої російської революції 1905-1907 рр.
4. Українське питання в Першій світовій війні.

Мета полягає у висвітленні національно-державницького становища українських земель у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці

XVIII – на початку XX ст.

Завдання:

- простежити державницьку політику російського уряду на території Наддніпрянської України;
- проаналізувати культурницький та політичний рухи в Західній Україні у складі Австрійської імперії;
- розглянути партійну системи на початку XX ст. як рушійну силу революції 1905-1907 рр.;
- висвітлити роль українського елементу в Першій світовій війні.

Терміни: русифікація, шовінізм, національне відродження, партійна система, революція, націоналізм.

Література:

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX – XX ст. Київ, 2019. 656 с.
2. Майборода О. Л. Історія держави і права України. Конспект лекцій для бакалаврів спеціальності 081 «Право» денної форми навчання. Луцьк: Луцький НТУ, 2016. 116 с.
3. Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси / За ред. С. В. Віднянського. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2020. 814 с.
4. Танцюра В. І. Історія України : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 536 с.
5. Шевченко А. Є. Історія держави і права України : навчально-методичний посібник. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.

1. На початку XIX ст. переважна частина українських земель (Лівобережна, Слобідська, Правобережна та Південна Україна) входила до складу Російської імперії. З ліквідацією політичної автономії України наприкінці XVIII ст. царський уряд посилив колоніальний наступ на її землях, запровадив загальноімперську державно-політичну систему з її уніфікаційними методами управління.

Уся українська територія, яка входила до складу Росії, була розподілена на три генерал-губернаторства і дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Таврійську, Херсонську та Харківську. У губерніях державну владу Російської імперії представляли губернатори, яких призначав і звільняв цар. Губернії склалися з повітів, де керували справники. Повіти поділялися на стани, очолювані поліцейськими приставами. Важливою державною установою була Казенна палата. Вона відала збиранням з населення різноманітних державних податків.

Увесь цей адміністративно-управлінський апарат повинен був забезпечити владу царизму на місцях. Щодо найбільшої маси населення – кріпосних селян, то вся влада над ними належала поміщикам.

Знищення російським царизмом наприкінці XVIII ст. української державності на Лівобережжі і Слобожанщині супроводжувалось русифікацією корінного населення. Цю колонізаторську політику стосовно українського народу російська влада здійснювала переважно ідеологічно-адміністративним шляхом. Царські адміністратори прибирали українську мову з імперських установ і навчальних закладів усіх ланок освіти. Переважна більшість українського панства одержала звання російських дворян.

Перша половина XIX ст. – це період визрівання глибокої соціально-політичної кризи у Російській імперії, що зумовила виникнення суспільних рухів, які намагалися знайти вихід із складного становища. Посилення експлуатації селянства в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи спричинило селянський рух, суть якого полягала в активній боротьбі проти пануючої феодально-кріпосницької системи та існуючих порядків. За неповними даними, в Україні від 1797 р. до 1825 р. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян. Характерними рисами більшості з них були стихійність, неорганізованість, локальний характер тощо.

У середині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входило 80% українських земель, переживала глибоку кризу, суть якої полягала у невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство.

За дорученням Олександра II підготовкою реформи про звільнення селян від кріпацтва зайнялися самі поміщики. В 1857 р. з їх представників було створено губернські і Головний комітет з вироблення проекту реформи. Царський маніфест і законодавчі акти про звільнення селян з кріпацтва були оприлюднені в Україні в березні-квітні 1861 р. Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії. У комплексі реформ Олександра II після скасування кріпосного права провідне місце належить земській, судовій та військовій. У 1870 р. була проведена реформа міського самоврядування, згідно з якою у містах строком на 4 роки обиралися органи міського самоуправління – міські думи. Запровадження міських дум, членів яких обирали всі платники податків, було кроком уперед у громадському самоуправлінні проти тих дум, які існували ще на основі законоположення Катерини II (вона надала право міського самоврядування лише дворянам). Судова реформа (1864 р.) базувалася на запровадженні низки прогресивних принципів: безстанового судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін при розгляді судової справи (у судах з'явилися прокурор, який звинувачував, та адвокат, який захищав підсудного). Військова реформа,

що здійснювалася п'ятнадцять років, мала на меті шляхом модернізації армії створити сучасне боєздатне військо. Ця реформа замінила ненависну рекрутчину загальною військовою повинністю, скоротила термін військової служби до 6–7 років, заборонила тілесні покарання тощо.

Провівши земську, судову, військову, фінансову, освітню та інші реформи, тим самим заклавши основи громадянського суспільства, російський царизм не зробив останнього кроку – не створив відповідної новим реаліям політичної надбудови, не проголосив конституції і не скликав парламент. Саме тому модернізація у Росії не мала системного характеру, що суттєво ускладнювало перехід суспільства до більш прогресивного, порівняно з феодалізмом, капіталістичного способу виробництва. І все ж царські реформи багато важили для України. Вони законодавчо закріпили громадянські права населення, розширили його можливості брати активну участь у підприємницькій і торговельній діяльності, сприяли розвитку народного господарства.

Після ліквідації феодально-кріпосницьких відносин на всій території України значно посилюється процес становлення і консолідації української нації. Визначну роль у цьому процесі відіграла Наддніпрянська Україна. Саме цей край, об'єктивно сформований на теренах великих історико-географічних регіонів (Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина і Степ) становив компактну територіальну цілісність, без якої не може існувати українська нація.

У другій половині XIX ст. місцем зосередження творчої діяльності кращих сил української інтелігенції став Петербург. Сюди на постійне мешкання прибули після заслання провідники Кирило-Мефодіївського товариства – Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Микола Костомаров. Тут же оселився Тарас Шевченко, якому царизм не дозволив повернутися в Україну. Шевченко знайомиться з працями О.Герцена, зав'язує особисті стосунки з М.Чернишевським, М.Добролюбовим, І.Тургенєвим та іншими представниками передової російської інтелігенції. Члени нелегальної організації “Земля і воля”, керованої Миколою Чернишевським, у своїй революційній агітації широко використовували Шевченків “Кобзар”. Його було видано 1860 р. у Петербурзі не тільки мовою оригіналу, а й у російському перекладі. У цей час у Петербурзі засновується українське товариство “Громада”, в якому найбільш активними були П. Куліш та М. Костомаров. Підтриманий багатими українськими поміщиками Тарновським і Галаганом, П. Куліш заснував у північній столиці друкарню для видання українських книжок. Однак найбільшим досягненням петербурзької “Громади” стало видання щомісячного публіцистичного та літературно-художнього часопису “Основа” (1861–1862), який відіграв роль головного загальноукраїнського друкованого органу, пробуджував українську національну свідомість.

“Громади” як суспільно-культурні товариства організуються і в ряді міст України – Полтаві, Києві, Харкові, Чернігові, Одесі. Громади займалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів. Вони опікувалися організацією українських шкіл, виданням книжок українською мовою, влаштуванням театральних вистав, концертів тощо.

2. Три поділи Польщі, здійснені в 70–90-х рр. XVIII ст. трьома монархіями – російською, австрійською і прусською, внесли суттєві зміни в життя населення не тільки Правобережної України, а й таких українських земель, як Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Ці землі площею понад 70 тис. кв. км. з населенням понад 3,5 млн. чоловік, 2,4 млн. яких становили українці, увійшли до складу Австро-Угорської імперії. Нова австрійська влада, так само, як і стара – польська, не зважала на етнічний склад населення, коли на свій розсуд здійснювала адміністративно-територіальний поділ. Галичина разом з частиною польських земель була виділена в одну адміністративно-територіальну структуру – королівство Галіції і Лодомерії (Галичини і Володимирщини) з центром у Львові. Нове утворення поділялося на 12 округів (дистриктів). Окремим округом до цього “королівства” входила Буковина (також без етнічного поділу, хоче вже й тоді на Північній Буковині переважало українське населення, а на Південній більшість становили румуни). Найвищі австро-угорські власті розглядали українські землі як колоніальний сировинний додаток до промислово розвинутих центральних і західних провінцій імперії.

Антифеодальний рух на західноукраїнських землях проявлявся у різних формах. Селяни-кріпаки намагалися використати, насамперед, легальні форми протесту, зокрема скарги на поміщиків у державні установи. На початку 40-х років селянський рух у ряді місць переріс у повстання. У Північній Буковині найбільшим був селянський виступ під керівництвом Лук'яна Кобилиці в 1843–1844 р. У березні 1844 р. це повстання за допомогою військ було придушено. У 1846 р. селянські виступи охопили Східну Галичину. Всього протягом першої половини XIX ст. на західноукраїнських землях відбулося більше 15 селянських заворушень, більшість з яких припинилося лише після втручання каральних загонів.

Розвиток капіталістичних відносин та загострення ситуації на селі у першій пол. XIX ст. сприяли посиленню суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях. У 30–40 р. центром національного руху стає Львів, де діє громадсько-культурне об'єднання “Руська трійця”. Засновники об'єднання – Маркіян Шашкевич (1811–1843 рр.), Іван Вагилевич (1811–1866 рр.) та Яків Головацький (1814–1888 рр.), у той час студенти Львівського університету і одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії. Учасники “Руської трійці” ставили собі за мету поширення масової національної свідомості та впровадження української мови і культури в усі

сфери громадського життя. Найважливішою пам'яткою галицької суспільної думки є виданий “Руською трійцею” у 1837 р. альманах “Русалка Дністровая”. Тут виразно проголошувалась ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною, возвеличувалась національно-визвольна боротьба, поетизувались народні герої та подвиги козацтва, маніфестувалась нескореність духу українського народу.

У 1848–1849 рр. у більшості європейських країн відбулися революційні події, котрі завершили розпочатий у попередні століття процес переходу від середньовіччя до модерної доби. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях очолила верхівка греко-католицького духовенства, яка разом з українською інтелігенцією 2 травня 1848 р. у Львові створила першу українську національну організацію – Головну Руську Раду (ГРР). Її головою став греко-католицький єпископ Григорій Яхимович. Рада взяла на себе функції українського національного уряду і представляла інтереси українського населення Галичини перед центральним урядом протягом 1848–1851 рр. 15 травня 1848 р. Рада почала видавати “Зорю Галицьку” - першу у Львові газету українською мовою. У відозві до українського народу, котра була надрукована в першому номері газети, Рада проголосила, що українці Галичини і Наддніпрянщини - це єдиний народ. За ініціативою ГРР було прийнято національну символіку галицьких українців - синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому полі. Рада всю свою діяльність спрямовувала на проведення культурно-національних реформ для українського населення Австрійської імперії, з метою забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини.

Суспільно-політичний рух, що розгорнувся після буржуазної революції 1848-1849 рр. в Австрії, зумовив посилення національно-визвольної боротьби українського народу. Зокрема, у другій половині 60-х років з членів Головної Руської Ради сформувалася партія москвофілів. Поряд з нею оформилась ліберально-національна партія народовців.

Носієм національної ідеї і продовжувачем традицій національного руху попередніх десятиліть у Галичині виступило молоде покоління світської інтелігенції - вчителі, письменники, журналісти, студенти. Молода інтелігенція започаткувала новий, так званий народовський напрям національного руху, що орієнтувався на народ і стояв на ґрунті національного самоутвердження та визнання національної єдності українців Галичини і Наддніпрянщини.

Першими представниками нового напрямку стали молоді письменники-романтики: Володимир Шашкевич (син Маркіяна - засновника “Руської трійці”), Федір Заревич, Євген Загорський, Ксенофонт Климович, Данило Таячкевич, які у 1862 р. заснували у Львові першу нелегальну молодіжну організацію-громаду (за зразком “Київської громади”). Слідом організувались учнівські громади в Бережанах, Перемишлі, Самборі,

Тернополі. З їх середовища вийшли визначні діячі національного руху: Іван Франко, Володимир Навроцький, Іван Пулюй, брати Володимир і Олександр Барвінські та багато інших.

У 1861 р. народовці заснували у Львові клуб “Руська бесіда”, а також товариство “Просвіта” (1868 р.), метою яких було піднесення культури і свідомості народу, товариство імені Т.Г. Шевченка (1873 р.) для опіки над письменством. Писемність і національну свідомість народу вони підносили великою мірою за допомогою Шевченкового “Кобзаря”.

У кінці 70-х - на початку 80-х років народовці створюють свої політичні організації та політичну пресу. У 90-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях відбувається політизація національного руху. Утворилися перші політичні партії, були сформульовані їхні програми та політичні гасла. Завдяки цьому національна ідея почала оволодівати народними масами, а національний рух, що набув політичного змісту, ставав масовим.

У 1890 р. у Галичині було засновано політичну партію – Русько-українську радикальну партію (РУРП). Це була перша легальна українська політична партія європейського типу і водночас перша в Європі селянська партія соціальної орієнтації. Згодом було створені нові партії: Українська національно-демократична партія – УНДП (1899 р.) та Українська соціал-демократична партія – УСДП (1899 р.).

Найближчим програмним завданням РУРП і УНДП поставили домагатися національно-територіальної автономії Східної Галичини, Північної Буковини, УСДП – культурно-національної автономії. А кінцеву мету національного руху спочатку РУРП (1895 р.), а за нею УНДП і УСДП сформулювали в своїх програмах: здобуття культурної, економічної й політичної самостійності українського народу, його державної незалежності та об'єднання його земель.

Отже, на межі XIX–XX ст. національний рух на всій території України виразно політизувався. Керівництво ним почали брати на себе новоутворені політичні партії, програми яких передбачали докорінні зміни соціально-економічного і політичного ладу, повну ліквідацію національного поневолення України чужоземними імперіями, запровадження цивілізованих основ суспільно-політичного життя українського народу на демократичних засадах автономії або федерації чи навіть повної державної самостійності.

3. На кінець XIX – початок XX століття в соціально-політичному становищі України відбулися глибокі зміни: перехід капіталізму в стадію імперіалізму, посилення боротьби проти феодалних пережитків, піднесення робітничого, революційно-демократичного та національно-визвольного рухів, створення політичних партій. Національно-визвольний рух в Україні став складовою частиною буржуазно-демократичної революції 1905–1907 років, а також революційної боротьби напередодні та під час Першої світової війни,

наслідком чого стало повалення самодержавства.

Українські землі в цей час залишалися у складі двох імперій: Росії та Австро-Угорщини. Східні райони (Лівобережжя, частина Правобережжя, Новоросія) входили до складу першої і були в ній одним з найбільш розвинутих районів. Галичина, Буковина, Закарпаття входили до складу Австро-Угорщини. Рівень їхньої економіки був вкрай низьким.

Політичний устрій обох імперій був надто архаїчним, щоправда з деякими відмінностями. Необмеженим було самовладдя російського царя, не було жодної сили чи представницького органу, здатних хоч якоюсь мірою стримати чи обмежити свавілля правлячої верхівки, не могло бути й мови про громадянські права та свободи.

Усі верстви населення Росії зазнавали утисків, але особливо важкого економічного і політичного гніту зазнавав робітничий клас, у тому числі і в Україні. Робітники змушені були працювати по 12–13 годин на добу, одержуючи мізерну платню, нескінченні штрафи, жахливі житлові умови, каліцтво, захворювання. Світова економічна криза 1900–1903 рр. охопила і царську Росію, що привело до закриття чи розорення ряду заводів та фабрик, а отже зросло безробіття. Користуючись зростанням армії безробітних, капіталісти посилили експлуатацію, продовжили тривалість робочого дня, знизили зарплату. А це, в свою чергу, штовхнуло робітників до вияву непокори. У травні 1900 р. відбувся масовий політичний виступ харківських пролетарів. У 1901–1902 рр. політичні страйки і демонстрації пройшли вже у Києві, Катеринославі, Одесі. Закавказький страйк 1903 р. перекинувся на всі промислові центри України.

Наростав і селянський рух, особливо навесні 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях, де було розгромлено 105 поміщицьких економій. Уряд відповів жорстокими розправами.

У 1900 р. виникає перша політична організація на Наддніпрянщині. Д. Антонович, М. Русов, О. Коваленко та інші дали їй назву “Револьюційна українська партія”, а випускник юридичного факультету Харківського Університету М. Міхновський розробив програму і надрукував її у Львові у 1901 р. у вигляді брошури під назвою “Самостійна Україна”. Найбільш радикальна частка рупівців (М. Міхновський, М. Шемет та ін.), невдоволена соціал-демократичною позицією лідерів РУП, засновує 1902 р. Українську народну партію – єдину, яка стояла на засадах державної самостійності України.

РУП спричинилася і до появи в 1904 р. Українського соціал-демократичного союзу – “Спілки”, члени якого мріяли про представництво інтересів робітників незалежно від національності (лідери – М. Меленевський, А. Скоропис-Йолтуховський). Тоді ж відомі представники української інтелігенції С.Єфремов, Є.Чикаленко та Б.Грінченко створюють Українську

демократичну партію ліберального спрямування, котра виступає за встановлення конституційного правління, автономії України, українського адміністративного апарату, освіти.

Таким чином, на початку ХХ ст. український народ, як і всі трудящі Російської імперії, зазнавав капіталістичного, феодально-поміщицького та національного гноблення, постійно страждав від репресивно-каральних заходів царизму, що штовхало його на боротьбу за повалення царського самодержавства, за демократичні перетворення в країні.

Революція почалася подіями 9(22) січня 1905 р. в Петербурзі і одразу ж набула всеросійського характеру. Розстріл мирної демонстрації робітників у столиці викликав обурення трудящих усієї країни.

Уже в січні 1905 р. робітники Києва та промислових районів Донецько-Криворізького басейну почали політичний страйк, який охопив всю Україну. Скрізь робітничі страйки супроводжувалися мітингами та демонстраціями протесту проти самодержавства. Водночас робітники організовано запроваджували на заводах 8-годинний робочий день, знижували ціни на товари у фабрично-заводських крамницях.

Виступи селянства здебільшого мали стихійний характер і перетворювались на погроми поміщицьких садиб. Характерним, наприклад, був випадок на хуторі Михайлівському на Чернігівщині в лютому 1905 р., коли селяни розгромили маєток і цукровий завод Терещенка.

Уперше починає брати участь у революційних подіях надійна опора царизму - армія. 14-25 червня 1905 р. вибухнуло повстання на новому кораблі-панцернику “Потьомкін”. В листопаді повстали матроси крейсера “Очаків” Чорноморського флоту, яких очолював лейтенант Петро Шмідт. 18 листопада в Києві відбувся виступ саперів на чолі з підпоручиком Борисом Жаданівським.

У жовтні 1905 р. відбувся загальний політичний страйк, у якому взяло участь 120 тис. робітників України. Для керівництва страйками створювалися страйкові комітети, а також ради робітничих депутатів (у Києві, Катеринославі, Горлівці).

Революція наростала з кожним днем, набуваючи справді всенародного характеру, прискорюючи процес консолідації політичних сил, зростання чисельності буржуазних, соціалістичних та інших партій. Під тиском наростаючої революційної хвилі 17 жовтня 1905 р. цар Микола II видав Маніфест, у якому обіцяв народу громадянські права, політичні свободи, заснувати парламент - Державну Думу з законодавчими правами. Після поразки грудневих збройних повстань почався період спаду революції, а 3 червня 1907р. вона закінчилася розгоном Другої Державної Думи.

Хоча революція 1905–1907 рр. була придушена, вона була важливим етапом у національно-визвольній боротьбі українського народу, сприяла

пробудженню його політичної і національної свідомості, а українські партії набули необхідного досвіду політичної боротьби в умовах революції. Під час революції було досягнуто ряду успіхів у справі українізації. Виникла значна кількість українських газет та часописів, тижневиків та журналів. Національно-визвольний рух охопив усі верстви населення. Революція 1905-1907 рр. завдала серйозного удару царському самодержавству і стала початком подальшої боротьби українського народу за національне і соціальне визволення.

4. Вбивство сербським студентом Г. Принціпом 28 липня 1914 р. австрійського ерц-герцога Фердинанда стало приводом до вселенської бійни, яку давно готували країни Троїстої згоди (Антанти) і Четверного союзу. Уже через три дні після пострілів у Сараєво Росія оголошує війну Австро-Угорщині, 5 серпня 1914 р. німецька армія окупує Бельгію, Англія і Франція розпочинають бойові дії проти Німеччини.

Перша світова війна почалася 1 серпня 1914 р., коли Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня – Франції. Європа була розколота на два воюючих угруповання: з одного боку – Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, пізніше до них приєдналися Туреччина, Болгарія, з іншого – Англія, Франція, Росія. В Першій світовій війні брали участь 34 країни з населенням 1,5 млрд. осіб, а всього було мобілізовано 65 млн. солдатів і офіцерів, 10 млн. з них загинуло, 20 млн. скалічено. Росія поставила під рушницю 15,5 млн. осіб.

Війна з самого початку із обох боків мала імперіалістичний, грабіжницький характер. Німеччина прагнула до світового панування, а тому хотіла відібрати колонії у Англії і Франції, захопити частину території Росії, встановити свій вплив на Балканах. Німецькі юнкери і буржуазія розглядали Україну як плацдарм для просування на схід і як майбутню колонію. Населення України мало стати рабами німецьких панів.

Австро-Угорщина намагалася зберегти своє панування на українських землях (Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття), а також завоювати Волинь і Поділля.

Участь у війні відповідала інтересам панівних класів Росії, їх політичних партій. Імперіалісти Росії мріяли про Галичину, Буковину, Закарпаття, прагнули підкорити країни Близького Сходу, захопити протоки з Чорного моря в Середземне. Поділена між двома головними противниками, Україна з самого початку війни зазнала великих руйнувань. Близько 4,5 млн. українців воювали у складі російської армії, 250 тисяч – у складі австрійської.

У Російській імперії скрізь проводилися патріотичні маніфестації, в ході яких війна зображувалася як “оборонна”, визвольна. Шовіністична хвиля охопила різні політичні партії і різні верстви населення України. Місцеві газети, в тому числі і українська буржуазно-ліберальна «Рада», підтримували уряд у війні. Українська буржуазія, чиновники, буржуазно-ліберальні

організації асигнували на війну сотні тисяч карбованців. Лише деякі українські соціал-демократичні організації (зокрема, Катеринославська, за участю В.К. Винниченка) виступали з гаслами: «Геть війну! Хай живе автономія України» і вели антивоєнну пропаганду серед робітників.

Царизм планував, завоювавши Галичину, остаточно знищити український національний рух. Однак більша частина галицького громадянства підтримала Австро-Угорщину проти царської Росії. Таким чином, на початку військових дій український національний рух розколовся. У Львові в серпні 1914 р. засновано Головну Українську Раду на чолі з К.Левицьким, яка закликала українців захищати конституційний лад Австрійської держави. Український січовий союз (створений у 1912 р.) формував військові підрозділи для допомоги австрійській армії.

Хід війни поступово охолодив урочистий настрій панівних класів Росії. Війна затягувалась, патріотичне піднесення розсіялося. Все більше відчувалася безглуздість війни. В 1916 р. наслідком наступу російських військ (відомий Брусилівський прорив) стало визволення від австрійських військ Буковини і Південної Галичини. 23 жовтня, коли була проголошена самостійність Польщі, Галичина отримала широку автономію без поділу земель на польські і українські. Фактично це означало повну владу поляків над галицькими українцями.

Таким чином, в період з 1900 р. по лютий 1917 р., в економічному, соціальному і політичному розвитку України відбулися докорінні зміни. Перехід промислового капіталізму в імперіалізм загострив боротьбу проти феодальних пережитків, яка привела до революції 1905–1907 рр. Революційний рух в Україні тісно був переплетений з національно-визвольним. Хоча революція зазнала поразки, причини, які призвели до неї, продовжували існувати і в наступні роки, набувши особливого загострення під час Першої світової війни. У державі склалася революційна ситуація. Лютнева буржуазно-демократична революція повалила самодержавство.

Лекція 5. Україна в умовах більшовицько-тоталітарного режиму (1921-1939 рр.).

План

1. Входження України до складу СРСР.
2. Соціально-економічне панування на українських землях («воєнний комунізм», НЕП, політика індустріалізації та колективізації).
3. Демографічна криза в Україні (голодомори 1921-1923 рр., 1932-1933 рр.).
4. Тоталітаризм як явище світового порядку. Його особливості в радянському суспільстві.

Мета: з'ясувати становище України в умовах більшовицько-тоталітарного режиму (1921-1939 рр.).

Завдання:

- встановити періодизацію етапів входження України до складу СРСР;
- надати характеристику «воєнному комунізму», НЕПу, політиці індустріалізації та колективізації;
- визначити демографічні наслідки голодоморів 1921-1923 рр., 1932-1933 рр.
- виокремити характерні риси тоталітаризму, зокрема в радянському суспільстві.

Терміни: індустріалізація, колективізація, воєнний комунізм, нова економічна політика, тоталітаризм, голодомор.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України. Київ: «Академія», 2023. 560 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
3. Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., Якубова Л. Д. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 620 с.
4. Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси / За ред. С. В. Віднянського. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2020. 814 с.
5. Танцюра В. І. Історія України : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 536 с.

1. Шлях до створення єдиної союзної держави розпочався ще під час громадянської війни і був зумовлений низкою об'єктивних чинників. Існувало декілька проєктів розв'язання питання відносин між радянськими

республіками:

- *автономізація* (Й.Сталін та Д.Мануїльський);
- *союз республік* (В.Ленін та Х.Раковський);
- *конфедерація* (висунуло керівництво КП Грузії).

Втрата Україною незалежності відбувалася протягом тривалого періоду, поступово, у процесі входження УСРР до складу Союзу РСР, який умовно можна поділити на кілька етапів:

I етап (червень 1919 – грудень 1920 р.) – утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік, збереження за Україною формального статусу незалежної держави. У червні 1919 р. ВЦВК прийняв постанову «Про воєнний союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії». Об'єднання створювалося лише «на час соціалістичної оборонної війни», але, по суті, стало першим реальним кроком до відновлення унітарної держави;

II етап (грудень 1920 – грудень 1922 р.) – формування договірної федерації, посилення підпорядкування України, обмеження її суверенітету. 28 грудня 1920 р. представники Росії – Ленін і Чичерін та представник України Раковський підписали угоду про воєнний і господарський союз між двома державами. І хоча формально проголошувалися незалежність і суверенітет обох держав, взятий на централізацію курс, особливо в 1921– 1922 рр., посилювався. У цей час об'єднаними і керованими центром були вже не 5, як у попередній період, а 7 наркоматів: військових і морських сил, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу та вищих рад народного господарства;

III етап (грудень 1922 – травень 1925 р.) – утворення СРСР, втрата Україною незалежності. 30 грудня 1922 р. – I Всесоюзний з'їзд Рад у Москві затвердив Декларацію та Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР); січень 1924 р. – II Всесоюзний з'їзд Рад затвердив першу Конституцію СРСР; травень 1925 р. – IX Всеукраїнський з'їзд рад вніс зміни до Конституції УСРР, де було законодавчо закріплено вступ України до СРСР. Союз складався з чотирьох республік – РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія, Грузія).

У грудні 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив ідею створення Союзу. 30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу та Союзний договір. Зміст Союзного договору полягав у тому, що: незалежні радянські республіки добровільно і на рівноправних засадах вступають у державний союз; до компетенції союзного уряду входили зовнішня торгівля, військово-морські та іноземні справи, залізничний транспорт і поштово-телеграфний зв'язок, утворювались відповідні загальносоюзні наркомати; до компетенції республіканських урядів були віднесені внутрішні справи, освіта, юстиція, землеробство та соціальне

забезпечення.

Не вірячи в те, що Сталін широ відмовився від ідеї автономізації, Х. Раковський наполягав на необхідності реальних гарантій рівноправності та суверенності республік у межах СРСР. Такі гарантії він бачив у чіткій визначеності союзних відносин за принципом: «більше прав, більше засобів, більше ініціативи у всіх галузях окремим радянським республікам». Цю позицію Х. Раковський при підтримці Бухаріна обстоював на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.). Характерно, що вже на цьому етапі формування СРСР Раковський вказував на серйозну негативну тенденцію – зародження диктату союзних відомств. На жаль, делегати з'їзду його не підтримали, а в липні цього ж року Раковського було звільнено з посади Голови Раднаркому України. У цей період процес ліквідації суверенітету України вступив у свою завершальну фазу. 26 січня 1924 р. відбувся II з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив першу Конституцію Радянського Союзу. У ній було окреслено коло питань, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни і підписання миру. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу. У травні 1925 р. завершився процес входження України до складу СРСР. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР, у якому було законодавче закріплено вступ Радянської України до Радянського Союзу.

2. Економічна політика більшовиків, яку вони проводили в тому числі і в Україні, дістала назву «воєнний комунізм». Це була спроба замінити ринкові товарно-грошові відносини комуністичними безгрошовими. «Воєнний комунізм» передбачав: націоналізацію всієї (в тому числі малої і середньої) промисловості, тобто вилучення з приватної власності і передачу у власність державі; запровадження продовольчої розкладки (продрозкладка) для селян, що передбачало вилучення надлишків хліба. Продрозкладка – система заготівель сільськогосподарських продуктів в 1918-1921 роках, введена рішеннями Раднаркому у Радянській Росії, була поширена на територію Української Народної Республіки примусово, із застосуванням військової сили. Ця система зобов'язувала селян здавати державі за твердими цінами надлишки (понад встановлені норми на особисті і господарські потреби) хліба та інших продуктів. Вона проводилася органами Наркомпроду, продзагонами, за участі частин Червоної армії, спільно з комбідами і місцевими Радами.

Політика більшовиків викликала масові незадоволення населення України, розгорнувся широкий селянський рух опору, зростало невдоволення в Червоній армії. Наслідками політики «воєнного комунізму» стало катастрофічне падіння виробництва, ріст цін, інфляція, процвітання «чорного

ринку» та спекуляція; бюрократизація державного апарату, впровадження командно-адміністративної системи, ігнорування економічних важелів управління народним господарством; деформація суспільної свідомості; встановлення політичної диктатури, знищення або підпорядкування більшовиками державних структур та органів влади.

З метою збереження влади більшовики вдалися до політичних методів подолання кризи. Вимушеною реакцією став відхід від спроб замінити ринковий механізм директивним управлінням. Цей відступ дістав назву «нова економічна політика», він охопив період з 1921 р. до 1928 р. НЕП передбачав систему заходів, спрямованих на використання «в інтересах будівництва соціалізму» товарного виробництва, ринкових відносин, економічних методів господарювання. Найважливішими з них були заміна продрозкладки продовольчим податком; денационалізація частини промислових підприємств, насамперед дрібних і середніх, допущення приватного капіталу, заохочення іноземних концесій (у 1921 р. орендувалось понад 5200 підприємств); відмова від натуралізації господарських відносин і запровадження вільної торгівлі (на території УСРР діяло біля 75 тис. приватних торгових закладів); нормалізація фінансової системи (відновлено у повному обсязі грошовий обіг, банки, кредитні установи, проведено грошову реформу 1922-1924 рр., яка зупинила шалену інфляцію); децентралізація керівництва промисловістю. Запровадження НЕПу збіглося в часі з голодомором 1921-1923 рр.

Здобувши всі інструменти управління суспільними процесами, ВКП(б) та її організаційна частина в УСРР КП(б)У, розпочали реалізацію програми реконструкції країни шляхом здійснення політики індустріалізації та колективізації.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) ухвалив рішення про розгортання в СРСР курсу на індустріалізацію й виклав відповідні директиви в рамках здійснення п'ятирічного плану (1928-29 – 1932-33 рр.) владним органам, як загальносоюзним, так і союзних республік. Директивами було передбачено будівництво в СРСР 1500 підприємств, 400 з яких мали спорудити в УСРР. Загалом Україна повинна була стати плацдармом здійснення індустріалізації, оскільки розбудова підприємств групи «А» вимагала значних енергетичних ресурсів і металу, а в УСРР були значні поклади вугілля, залізної руди і, що найважливіше – потужний енергетичний потенціал – р. Дніпро.

У цей час в УСРР будували такі підприємства, як Харківський тракторний завод, який одразу зорієнтували на виробництво як цивільних, так і військових машин (танків); металургійні підприємства, зокрема Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь; машинобудівні – Новокраматорський машинобудівний завод. Здійснювалася модернізація збудованих наприкінці XIX – на початку XX ст. підприємств, таких як Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча, Дніпровський металургійний комбінат ім.

Ф.Дзержинського, Дніпровський металургійний завод ім. Петровського, Нижньодніпровський трубопрокатний завод ім. К. Лібнехта та ін. З метою підвищення ентузіазму робітників розгорнулися масштабні соціальні рухи, що мали на меті стимулювати працівників різних галузей до більш інтенсивної праці. Серед таких рухів слід зазначити стаханівський і багатOVERSTATників.

Практично одночасно в державі відбувалася колективізація, головною метою якої стала ліквідація селянського дрібнотоварного господарства як основи, на якій міг відродитися буржуазний лад, оскільки дрібне селянське господарство не мало іншої перспективи розвитку, крім ринкової орієнтації, зростання та перетворення на більш крупне (куркульське). Колгоспи мали забезпечити економічне зростання аграрного виробництва, уникаючи застосування ринкових механізмів.

Політика форсованої колективізації, розпочата 1929р., призвела до соціальних виступів. З 1930 р. політика колективізації здійснювалась з розрахунком на соціальне єднання бідняків і середняків з метою ліквідації «куркульства як класу». Такий підхід мав на меті розколоти селянство, щоб подолати його менш консолідований та ідейно не озброєний опір. Наступним кроком після ліквідації куркульства мала стати боротьба з так званими підкуркульниками, селянами, які протестували проти заходів у рамках кампанії суцільної колективізації. Мета кампанії 1931 – 1932 рр. – повна ліквідація селянина (приватного власника). Піком цієї кампанії став Голодомор 1932 – 1933 рр., заходи якого мали як соціально-економічну, так і зовнішньополітичну спрямованість. Зрештою, колективізація вивільнила чимало рук, необхідних для індустріалізації, а також людських ресурсів для мілітаризації.

3. Голодомор – це соціально-господарське лихо, яке виявляється у позбавленні населення харчового мінімуму; виникає здебільшого внаслідок неврожаю, зумовленого стихійними причинами та недостатньої господарської організації і системи постачання. На українських землях завдяки їх відносно сприятливому клімату масовий голод до радянських часів був рідкісним явищем. Український народ під більшовицькою владою пережив три голодомори, що забрали мільйони людських життів.

Голод 1921-1923 рр. був спричинений як неврожаєм, так і соціально-політичними обставинами в УРСР. У 1921 р. внаслідок посухи в Україні зібрали лише 30% від звичайного врожаю 1916 р. Найбільше потерпіли південноукраїнські губернії: Запорізька, Донецька, Катеринославська, Одеська та Миколаївська. Посуха і неврожай захопили й російське Поволжя. У 1920 р. в Україні внаслідок «політики воєнного комунізму» відбувалася реквізиція зерна в селян за допомогою армії і комітетів незалежних селян. У 1921 р. розпочався НЕП, і на Україну було накладено непомірно великий продподаток. Різко збільшилася кількість голодуючих. Тільки в степових губерніях республіки

вона зросла з грудня 1921 до травня 1922 з 1,2 млн. осіб до 3,8 млн. осіб, а по всіх губерніях до 5,6 млн. осіб, що становило 25% населення УСРР. (Дослідники називають різні цифри голодуючих в Україні - від 4 до 7 млн. чол.). Епіцентром лиха в Україні стала Запорізька губернія. Голод супроводжували його постійні супутники – тиф і холера. Голоду у південних губерніях можна було б уникнути, якби республіка мала право на свій розсуд перерозподіляти лишки продовольства з Правобережжя на користь Півдня. Але Москва вимагала постачати український хліб промисловим центрам Росії і голодуючим Поволжя.

Узимку 1922-1923 рр. в Україні почалася друга хвиля голоду, тільки дітей голодувало 2 млн. Деякі історики небезпідставно вважають, що головною причиною повторного голоду став інтенсивний вивіз хліба за межі республіки. Підрахунки фахівців підтверджують це. У 1921-1922 рр. хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 35 млн. пудів. Того ж часу до РСФРР було вивезено 27 млн. пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Хлібний дефіцит у 1922-1923 рр. скоротився до 20 млн. пудів. Цей дефіцит перекривався із запасом (у 15 млн. пудів) зерновими лишками у врожайних губерніях. Проте продовольчі ресурси України значною мірою вичерпали хлібозаготівельні органи. За неповними даними, з УСРР вивезли майже 18 млн. пудів зерна: 2,5 млн. пудів до РСФРР і більше 15 млн. пішло на експорт

Другий за хронологією Голодомор стався через одинадцять років після 1921 року. За соціально-демографічними наслідками він виявився найтрагічнішим, а за методами та формами – перевершив усі Голодомори в Україні у ХХ столітті. Хлібозаготівлі, враховуючи їх обов'язковість та карально-репресивний механізм виконання, виявилися однією із фіскальних форм натурально-продуктових повинностей українських селян і стали головною причиною Голодомору. У липні 1932 р. на конференції ЦК КП(б)У у Харкові було визначено (затверджені московським центром) розміри хлібопоставок з урожаю 1932 р. – 356 млн пудів. Новий план став непосильним для все більше деградуючого сільського господарства.

9 листопада 1932 р. Наркомюст УСРР та Генеральна прокуратура розіслали вказівки місцевим судовим органам, щоб вони забезпечили стягнення хліба із селян. 11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав інструкцію «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», яка озброїла місцеві органи влади нормативним документом. Відповідно до цього документу дозволялося застосовувати репресії, чинити свавілля та знущання над селянами, які не «виконують своїх зобов'язань». 18 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У видав постанову «Про заходи по посиленню хлібозаготівель», положення якої виходять за межі політичного рішення. Партійна постанова зобов'язувала радянські органи влади «негайно заборонити будь-які витрати

всіх натуральних фондів, створених в колгоспах, повністю припинити видачу будь-яких натуравансів у всіх колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель», організувати повернення хліба, виданого для громадського харчування, вилучити в окремих колгоспників та одноосібників «украденого» ними зерна під час жнив. Крім названих заходів пропонувалося занесення колгоспів на «чорну дошку». Це вело до продовольчої та комунікаційної ізоляції колгоспників у селах.

Голод розпочався восени 1931 р., а протягом 1-ї пол. 1932 р. набув виразних ознак Голодомору, охоплюючи все більшу кількість районів. Протягом січня–липня 1933 р. територією Голодомору стали усі області УСРР та райони Молдавської АСРР. Жертвами Голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР. Від голоду страждали також етнічні меншини, що компактно проживали в Україні. Жертвами голоду виявилися не лише померлі, а й люди, які лежали опухлими, хворіли висипним та черевним тифом, дизентерією, шлунковими отруєннями, малярією. Смертність від голоду носила масовий характер. Значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, а також особи похилого віку помирили відразу. Загалом Голодомор 1932-1933 рр. в Україні забрав померлими від 3,5 до 5 млн осіб.

Таким чином, голодомор став наслідком терористичної діяльності комуністичного режиму, який штучно створив умови існування, несумісні з життям, тому радянська соціально-економічна політика тих років мала виразні ознаки геноциду.

4. Тоталітаризм (італ. від лат. *totalitos* цілісний – той, що охоплює усе загалом) – система державно-політичної влади, яка регламентує усі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності як економіка і господарство, культура, виховання, релігія. Тоталітаризмом вважається політичне панування, яке вимагає необмеженого керування підлеглими і їхнє повне підкорення поставленим згори політичним цілям. Примусова уніфікація і невпинна жорстокість тоталітарної влади зазвичай «обґрунтовуються» внутрішніми або зовнішніми загрозами для існування держави. Тоталітаризм зазвичай передбачає наявність фігури вождя, диктатуру і терор, регулярну мобілізацію населення в масові організації, ізоляцію або вбивство фактично чи потенційно незгодних. Тоталітарний політичний режим є протилежністю демократичної правової держави.

Сталіну вдалося створити специфічну адміністративну систему. Традиційна адміністративна система, формально звеличуючи керівника, фактично підпорядковує його собі. Її не динамічність веде до застою. Сталін орієнтувався на високі темпи розвитку господарства, для цього йому була потрібна мобільна адміністративна система, яка тримала б апарат під постійним тиском не тільки зверху, а й знизу. Викривленою формою такого

«контролю» стали в 30-ті роки постійні заклики до мас виявляти «дворушників», «троцькістів» у середовищі керівників. Парадокс полягав у тому, що Сталін неодноразово закликав до більшої демократизації внутріпартійного життя, відмови від практики кооптації, призначенства при формуванні керівних органів партії. Реально під гаслом демократизації внутріпартійного життя йому легше було замінити керівників на місцях новими, більш слухняними, які, оволодівши ситуацією, забезпечили б новий ривок. Ця модель не стала достатньо ефективною і неодноразово призводила до паралічу суспільства.

Тоталітарний режим, сформований в СРСР у 20 – 30-ті роки, характеризувався тотальним відчуженням народу від власності й політичної влади, всеосяжним контролем компартійної верхівки над усіма сферами життя суспільства. Домінуюча його риса - монополія на владу Комуністичної партії. Зрощування партійного і державного апаратів, монополізація політичної влади призвели до утвердження режиму беззаконня і політичного терору. Номенклатурний принцип (призначення та переміщення керівних кадрів з волі «вождя» і «вчителя») - головний антидемократичний стрижень командно-адміністративної системи управління, який забезпечував особисту залежність кадрів від вищих керівних органів, їх повну не підзвітність народу. Радянському тоталітарному режиму було властиве широке використання єдиної ідеології (ідеократичність), намагання пояснити кожен аспект соціального життя. Соціальні цілі, зразки поведінки, ворогів він характеризував спрощено, іноді в перекрученій формі. Більшовицька ідеологія у своєму прагненні легітимізувати тоталітарний режим претендувала на повне уособлення істини, фальсифікуючи минуле, насаджуючи цінності, підпорядковані інтересам держави-партії. Існуючий суспільний устрій проголошувався вищою формою демократії, а політичний - благом народу. Тоталітарна ідеологія стала об'єктом фанатичної віри, неприступним для критики. Ідеологічна монополія була тісно пов'язана з монополією на інформацію. Головна функція ідеологічної складової тоталітарного режиму - придушення інакомислення. Єдиним джерелом істини вважалася Комуністична партія. Однодумність культивувалась через позбавлення громадян об'єктивної інформації, яка живила б їх власні погляди.

Ще однією важливою рисою радянського тоталітаризму став контроль над економікою. Режим контролював усі галузі економіки через державне соціально-економічне планування, на підставі якого визначались завдання для кожного підприємства. Тому командно-адміністративна система поставала як певна форма організації суспільства та відповідного типу управління. Командна економіка була фундаментом тоталітаризму в СРСР. Тоталітаризм як систему формували такі його складові: 1) економічна, виявлялася в тому, що особа перебувала у повній залежності від єдиного роботодавця - держави, а

практично - від партійно-державно-господарської номенклатури. у власності якої знаходились земля, надра, води, ліси, основні засоби виробництва - усі засоби людського існування; 2) правова, означала верховенство прав держави над правами власності та свободи людини; 3) організаційна, впливала із всеосяжного і жорстокого централізму влади; 4) соціально-психологічна, забезпечувала домінування пропартійної громадської думки; 5) оперативна, містила в собі таємне та явне, державне стеження за всіма, особливо за тими людьми, які «вибивались з колони будівників комунізму»; 6) репресивна, інтегрувала та вінчала тотальний контроль. Радянський тоталітарний режим характеризувався також тенденцією до мілітаризації суспільства, нагнітанням психозу щодо пошуку ворогів, вірогідного нападу капіталістичного оточення, що, в свою чергу, породжувало агресивну зовнішню політику.

Лекція 6. Державне будівництво на українських землях у роки Другої світової війни

План

1. Загарбання та радянська Західної України як наслідок радянсько-німецької дипломатії.
2. Окупація українських земель Німеччиною. Запровадження нацистського "нового порядку".
3. Рух опору в Україні – боротьба за відновлення української державності.
4. Звільнення української території від загарбників. Розуміння внеску українців у перемогу як відновлення світової справедливості.

Мета: проаналізувати стан української державності під час Другої світової війни, а також вивчити методи, які використовувалися різними державами для встановлення свого контролю у воєнних умовах.

Завдання:

- з'ясувати, в який спосіб Німеччині та СРСР вдалося пришвидшити початок Другої світової війни;
- охарактеризувати військові дії Німеччини на початковому етапі Другої світової війни;
- проаналізувати рух опору в Україні, з'ясувавши як він вплинув на боротьбу за відновлення української державності;
- розкрити масштаби втрат у живій силі під час звільнення українських територій від нацистських загарбників;

- пояснити, що українці значним чином сприяли отриманню перемоги над нацистською Німеччиною.

Терміни: пакт, радянська окупація, новий порядок, рух опору в Україні, результати війни.

Література:

1. Карел Беркгоф. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.
2. Русначенко А. Нариси новітньої історії України. Кн. 3. Україна в II світовій війні. Київ: Олег Філок [вид.], 2015. 625 с.
3. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.
4. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. (редкол. І.Ф.Курас (голова) та ін.). Т.4. (Україна в Другій світовій війні, 1939–1945). Київ: Генеза, 2003. 584 с.
5. Танцюра В. І. Історія України : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 536 с.

1. У системі міжнародних відносин на середину 1930-х рр. склалася надзвичайно складна ситуація. Агресивна політика Німеччини на чолі з А. Гітлером демонструвала усьому світу своє незадоволення від приниження її Версальсько-Вашингтонською системою. Починаючи з аншлюсу Австрії, Мюнхенської угоди А. Гітлер чітко рухався у бік війни, цьому сприяли настрої тодішньої німецької громадськості.

23 серпня 1939 р. було підписано договір про ненапад між Німеччиною та СРСР строком на 10 років, за умовами якого сторони зобов'язувалися утримуватися від нападу одна на одну й дотримуватися нейтралітету, якщо одна з них ставала об'єктом воєнних дій третьої сторони. Учасники угоди також відмовлялися від участі в союзі держав, «прямо чи опосередковано спрямованого проти іншої сторони». Передбачався взаємний обмін інформацією, що зачіпала інтереси сторін. Курйозність ситуації додавав той факт, що держави на момент підписання договору про ненапад не мали між собою спільного кордону.

До договору долучили таємний додатковий протокол, відповідно до якого країни Східної Європи були поділені на сфери німецьких і радянських інтересів у випадку їхньої «територіально-політичної перебудови». Німеччина визнавала інтереси СРСР у Латвії, Естонії, Східній Польщі, Фінляндії та Бессарабії. Через бурхливу реакцію на цей договір з боку Франції та Англії, А. Гітлеру довелося відкласти намір якнайшвидшого нападу на Польщу на

тиждень. Саме так війна почалася 1 вересня 1939 р.

СРСР звинуватив Німеччину у розв'язанні війни. На початку вересня СРСР не прагнув виконувати свої зобов'язання стосовно договору, після чого Німеччина на пряму заявила, що у разі невиконання умов договору, може відбутися формування нових державних утворень, перш за все Української держави. Це і спонукало Червону армію на чолі з С. Тимошенко перетнути радянсько-польський кордон 17 вересня 1939 р. 22 вересня того ж року у Бресті відбувся спільний радянсько-німецький військовий парад. Територіальний поділ Польщі між СРСР і Німеччиною був завершений 28 вересня 1939 р. підписанням договору про дружбу і кордон, за умовами якого сфера розмежування інтересів між СРСР та Німеччиною проходила по "лінії Керзона". Бажаючи контролювати Литву, Й. Сталін відмовився від частини західноукраїнських земель, де проживало 1,2 млн. українців. Та вождь був задоволений, про що свідчить його тріумфальний підпис довжиною 58 сантиметрів на карті-додатку до тексту протоколу.

Починається процес окупації території Західної України радянськими військами, зміст якої полягав в активній советизації. Вкладені кошти – величезні, наміри – позитивні, цілі та методи – негативні. *У політичній сфері*: запровадження монопартійної системи; нові органи влади, перехід до системи управління через "совети"; розбудова партійних структур – направлялися партійні функціонери з різних регіонів СРСР. *У соціально-економічній сфері*: усупільнення засобів виробництва; планова економіка; рівномірний розподіл. *У культурно-ідеологічній сфері*: значна частина населення відчувала симпатії до країни Рад (українізація системи народної освіти, державних установ, судочинства); але більшість населення були прихильниками незалежної України (нищення політичної та культурної інфраструктури, створеної місцевою інтелігенцією, заборона політичних партій, насильницька колективізація; антицерковні акції, масові депортації населення - із Західної України, було депортовано 318 тис. сімей, що становило майже 10% населення).

28 червня 1940 р. румунський уряд "погодився" задовольнити ультиматум СРСР стосовно Бессарабії та Північної Буковини, і вже 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР включила ці території до складу УРСР. У результаті влітку 1940 р. фактично завершився процес формування території сучасної України.

Отже, більшість сучасних істориків вважають, що возз'єднання українців в одній державі - визначна подія і важливий крок у розв'язанні українського питання.

2. 22 червня 1941 р. Німеччина раптово напала на СРСР. Сконцентровані в мобільні угруповання "Північ", "Центр" і "Південь", німецькі армії швидко просувалися на Ленінград, Москву та Київ. За три тижні війни 28

радянських дивізій було повністю розгромлено, а ще 72 дивізії втратили понад 50% особового складу - це 3/5 військ, що перебували в західних округах. Уже 16 липня А. Гітлер ставив питання про приєднання до третього рейху територій СРСР: України, Білорусії, Прибалтики.

Основними причинами поразок Червоної армії на початку війни були: раптовість нападу, матеріальна невідповідність, незавершеність процесу переозброєння СРСР, відсутність надійних союзників, міжнародна ізоляція Радянського Союзу, розпорошення сил Червоної армії на кордонах, масові репресії наприкінці 1930-х років проти армійського командного складу, некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва тощо.

На захопленій території було запроваджено "новий порядок" - систему заходів окупаційної влади стосовно приєднаних територій. Територію України було поділено на 4 окупаційні зони:

1) "Трансністрія", від 07.1941 р. – Чернівецька та Ізмаїльська області, міжріччя Бугу і Дністра, Одеська обл., південь Вінницької, захід Миколаївської областей – протекторат Румунського королівства.

2) Дистрикт "Галичина" - складова частина польського генерал-губернаторства (гауляйтер Г. Франк), від 08.1941 - Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська області.

3) Рейхскомісаріат "Україна" (рейхскомісар Е. Кох), від 08.1941, центр Рівне, 6 генеральних округів: Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія, Дніпропетровськ.

4) Зона військової окупації – Донбас, Чернігівська, Сумська, Харківська області, Крим.

Гітлерівський план «Ост» передбачав перетворення України на колонію, аграрно-сировинний придаток Німеччини з перспективою знищення або витіснення місцевого населення. Окупанти розпочали жорстокий терор проти мирного населення. Під час каральних операцій з використанням СС було знищено сотні сіл. Особливо жорстоко розправлялися окупанти з євреями, масове знищення яких відбувалося в Києві (Бабин Яр), Харкові (Дробицький Яр), а також у Львові, Бердичеві, Одесі. Усього в перші місяці окупації жертвами нацистів стали 850 тис. осіб єврейської національності. Загалом за роки окупації в Україні загинуло майже 4 млн. мирних жителів і понад 1,3 млн. військовополонених, які утримувались у концтаборах, перетворених на фабрики смерті.

У Німеччину вивозилося устаткування, сировина, продовольство, твори мистецтва і навіть родючий чорнозем. На роботу у промисловості та сільському господарстві Німеччини було примусово вивезено 2,4 млн. працездатного населення, головним чином молоді, що перебувала там на становищі рабів.

На місцях діяли міські управи з бургомістрами, волосні управи зі

старшинами, у селах – старості. Для підтримання порядку була створена поліція. Новому режиму зазвичай служили жертви сталінського режиму; пересічні громадяни, які не мали засобів для існування; кримінальні елементи. З моменту окупації в Україні широко розгорнулася пропаганда з метою нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності більшовиків. Через газети, плакати, інші пропагандистські матеріали вони розповідали правду про голодомор 1932–1933 р., насильницьку колективізацію, репресії в Україні, що справило на людей тяжке враження.

Одночасно окупанти обіцяли жителям окупованих територій аграрну реформу, вільний розвиток української культури, повернення полонених солдатів додому. Ці обіцянки іноді (в перші місяці війни) виконувались. У деяких місцях роздавався колгоспний інвентар. Частково була відновлена мережа освітніх закладів та культурно-просвітницьких організацій за умови, що вони дотримуватимуться нацистської ідеології та лояльності до окупаційного режиму.

Але сподівання німецьких окупантів на тотальне пограбування природних, людських ресурсів України виправдалися лише частково. На перешкоді виконання планів виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини став наступ радянських військ, радянський партизанський рух, збройні формування українських націоналістів, зокрема УПА, а особливо поступове визволення окупованої української території. Унаслідок цього за лінією фронту, в тилу німецьких армій почала складатися нова суспільно-політична ситуація. Відступаючі німецькі війська вдавалися до тотального пограбування, насильств, вбивства українського населення, спалення садіб і цілих населених пунктів. Це справляло протверезне враження на населення, особливо на тих, хто працював на окупантів у місцевих адміністраціях, у різних владних структурах, чи співчував нацистським загарбникам.

Отже, німецька окупаційна політика, побудована на жорстоких, репресивних методах і засобах, продовжувалась аж до остаточного вигнання нацистських збройних сил за межі України. Спроби окремих нацистських провідників, зокрема А. Розенберга, дещо її реформувати у бік пом'якшення виявилися ілюзорними. А. Гітлер, Е. Кох та інші нацистські керівники з самого початку війни виявилися жорсткими прагматиками, які з допомогою сили, тоталітарних методів і засобів грабували природні і людські ресурси на окупованій українській території. Вони не погоджувались на будь-яке пом'якшення чи послаблення встановленого «нового порядку». Власне, це й спричинило крах нацистської окупаційної політики в Україні.

3. Український народ чинив спротив нацистським загарбникам. У вітчизняній історіографії прийнято поділяти два основні напрями.

Перший з них – національний, який склався ще з довоєнних членів

Організації українських націоналістів. ОУН намагалась зіграти у радянсько-німецькій війні роль третьої сили. Після смерті Є. Коновальця 1938 р. в ОУН відбувся розкол на радикальне крило, очолюване С. Бандерою (ОУН(б)), та помірковане на чолі з А. Мельником (ОУН(м)). Обидві фракції, хоч і неоднаковою мірою, орієнтувались на фінансову підтримку Німеччини, отримуючи до 1941 р. по 2,5 млн. марок щорічно від німецьких спецслужб.

Уже у перші дні війни на боці німців виступили сформовані за їх згодою прибічниками ОУН(б) розвідувально-диверсійні батальйони «Роланд» і «Нахтігаль», які розглядалися бандерівцями як ядро майбутньої української армії. Одразу ж після залишення Львова радянськими військами 30 червня 1941 р. керівники ОУН(б) оприлюднили «Акт проголошення відновлення Української держави» на чолі з прем'єр-міністром Я. Стецьком. Але відбудова української державності не входила в плани німців, що вбачали в Україні «завойовану російсько-радянську територію». Я. Стецько і С. Бандера були заарештовані і відправлені у концтабір, а територія Галичини і Волині була передана під юрисдикцію німецького тилового командування.

ОУН задалегідь потурбувалася про організацію підпілля. Ще до початку війни на територіях, окупованих гітлерівцями, були сформовані так звані «похідні групи», що склалися як з мельниківців, так і з бандерівців. Члени «похідних груп» були зорієнтовані на співробітництво з окупаційною владою, а в разі відмови останніх визнати незалежність України – розгорнути підпільну боротьбу під антисталінськими і антигітлерівськими гаслами.

Врешті-решт, коли стало очевидним, що німці не бажають визнавати самостійності України, оунівці створили розгалужену підпільну мережу, що охопила не тільки міста і села Західної України, а й Наддніпрянської, зокрема у Дніпропетровській області, на Київщині, у Донбасі. Підпільники налагодили чіткий зв'язок між обласною, міськими, районними і місцевими групами, дотримуючись разом з тим суворої конспірації. Оунівці мали надію, що війна послабить і Німеччину, і Радянський Союз, і вони не зможуть перешкодити відродженню української державності.

Тривалий час націоналістична опозиція окупаційному режиму не мала у своєму розпорядженні збройних формувань. Перше з'єднання під назвою «Українська повстанська армія» створив у Поліссі представник уряду УНР в еміграції Т. Боровець (псевдонім Бульба), перекинутий на радянську територію 1940 р. За сприяння німців, що побоювались флангового удару радянських військ, оточених в районі Пінських боліт, Т. Боровець влітку 1941 р. сформував поліцейські підрозділи «УПА – Поліська Січ», що налічували у листопаді 1941 р. 6 тис. бійців. Вони переслідували частини Червоної армії, але разом з тим намагалися завадити німцям вивозити до Німеччини сировину і продовольство.

Одночасно упродовж 1942 р. під егідою місцевих лідерів ОУН(м) і ОУН(б) також почали виникати збройні загони, що у *жовтні 1942 р.* утворили

Українську повстанську армію. Але 1942 р. оунівці вважали, що СРСР безнадійно програв війну і тому зосереджували свої зусилля на боротьбі проти радянських партизанів і парашутистів і утримувалися воювати з німцями (крім захисту місцевого населення). Лише у лютому 1943 р., щоб не залишитись осторонь антифашистського руху, було вирішено розпочати боротьбу з окупантами. Але вже у серпні 1943 р. на Надзвичайних зборах ОУН–УПА йшлося про збройне протистояння радянській владі на західноукраїнських землях.

Справа партизанського оунівського руху ускладнювалася тим, що певний час він не був єдиний. Переговори з Т. Боровцем про приєднання до ОУН–УПА не вдалися, і його «Поліська Січ» врешті-решт влітку 1943 р. була оунівцями роззброєна. Восени 1943 р. в результаті масової мобілізації молоді ОУН–УПА мала вже 40 тис. бійців, не враховуючи озброєного підпілля. Вона вела боротьбу на два фронти як проти німців, так і проти радянських партизанів. Одночасно загони УПА шляхом етнічних чисток проводили кампанію витіснення польського населення за межі українських етнічних земель. Лише 11–12 липня 1943 р. було спалено 60 польських сіл. У відповідь Армія Крайова (польські партизани, підконтрольні Лондонському емігрантському урядові) почала палити українські села. Внаслідок польсько-українського конфлікту, що перетворився на етнічну чистку, з обох сторін загинуло до 100 тис. людей мирного населення. У цілому антифашистський опір в Україні був роз'єднаний, і це не могло не відбитися на його ефективності, оскільки часто учасники опору свої сили витрачали на боротьбу одне з одним, а не проти спільного ворога.

Другий напрямок – радянський. Організація боротьби в тилу ворога була покладена на місцеві партійні органи, які мали діяти в тісному контакті з військовими та НКВС. Але ця робота велась поспішно, некваліфіковано. Тому вже в перші тижні окупації сотні невідготовлених до партизанської та підпільної боротьби груп були виявлені і розгромлені німцями або, не маючи зв'язку з керівництвом та будучи деморалізовані поразками Червоної армії, просто розходились по домівках. Не сприяла розгортанню радянського партизанського руху на початковому етапі і відсутність належної підтримки населення через дії самих партизанських і диверсійних груп, які за наказом командування проводили в тилу німців тактику випаленої землі, завдаючи цим шкоду не тільки німцям, але й кинутим напризволяще місцевим жителям, позбавляючи їх всіх засобів існування. У такому разі місцеве населення часто само допомагало німцям у боротьбі з партизанами. Внаслідок цих причин з 3500 підпільних, партизанських і диверсійних груп, що були організовані в Україні, до червня 1942 р. залишилося тільки 22.

У 1942 р. почався процес об'єднання окремих партизанських загонів у з'єднання, які були очолені С. Ковпаком, О. Федоровим, О. Сабуровим, М.

Наумовим. Головним чином ці з'єднання базувались у лісовій смузі Лівобережної України (Сумщина, Чернігівщина). Території, підконтрольні партизанам, дедалі збільшувалися. Часто вони самі переходили до наступальних дій, здійснюючи рейди на Правобережну і Західну України.

Радянський партизанський рух в Україні керувався з Москви. У 1942 р. були створені Центральний штаб партизанського руху на чолі з П. Пономаренком та Український штаб партизанського руху, очолений Т. Строкачем. В українських містах і селах діяли молодіжні підпільні організації. У Миколаївській області до їх складу входили старшокласники с. Кримки. У вересні 1942 р. – січні 1943 р. підпільна молодіжна організація "Молода гвардія" діяла в м. Краснодоні. Крім антигітлерівської пропаганди, молодогвардійці здійснили низку диверсій і бойових операцій.

4. Звільнення української території розпочалося у грудні 1942 р. Перший звільнений населений пункт – с. Півнівка на території сучасної Луганщини. Визволення здійснювалося трьома Українськими фронтами. При чому майже кожне звільнення приурочувалося до якоїсь визначної події. Подальші бойові дії можна розділити на кілька етапів.

1-й етап – визволення Лівобережної України. Спочатку відбулася Донбаська операція (13 серпня - 22 вересня 1943 р.), яка завершилася звільненням Донецька 8 вересня 1943 р. Гітлерівці сподівалися зупинити Червону армію на "Східному валі" - могутній лінії оборонних споруджень уздовж Дніпра. У ніч на 21 вересня 1943 р. почалося форсування Дніпра – епопея масового героїзму радянських воїнів. До кінця вересня радянські війська захопили більш 20 плацдармів.

У жовтні - грудні 1943 р. біло ліквідовано Запорізький плацдарм гітлерівців і звільнено м. Запоріжжя, 14 жовтня 1943 р. – лівобережну частину міста, 30 грудня 1943 року – правобережну. У жовтні 1943 р. дії Червоної армії були сковані запеклим опором супротивника. Але, передислокувавши війська з Букринського плацдарму на Лютізький, радянські війська перейшли в новий наступ і 6 листопада 1943 р. звільнили столицю України - м. Київ. Київська наступальна операція завершила докорінний перелом війни на радянсько-німецькому фронті й істотно вплинула на хід усієї Другої світової війни. Зупинивши контрнаступ супротивника, радянські частини опанували стратегічним плацдармом на правому березі Дніпра площею близько 500 кв. км, розірвали стратегічний зв'язок між гітлерівськими групами армій "Центр" і "Південь" і одержали можливість для успішних бойових дій у Правобережній Україні.

2-й етап – звільнення Правобережної України та Криму. Спочатку бойові дії було зосереджено на північно-західному напрямку – звільнили Луцьк, Рівне, Проскурів, Вінницю. Оточивши німецьку армію Манштейна у лютому 1944 р., радянська армія вийшла на оперативний простір. Були

звільнені Нікополь, Кривий Ріг, Миколаїв, Одеса. В останню чергу відбувалася операція по звільненню Криму. Він був остаточно відвоєваний 12 травня 1944 р.

3-й етап – заключний етап визволення українських земель, пов'язаний зі звільненням Львова та проведенням Карпатсько-Ужгородської операції. Остаточо Україна була звільнена 28 жовтня 1944 р.

При цьому слід зазначити, що у спільну боротьбу з Німеччиною та її союзниками Україна внесла величезний вклад. На фронтах та у нацистському тилу загинув кожний п'ятий житель республіки. Серед вищих офіцерів, командуючих фронтами й арміями було чимало українців. Найвідоміші з них - А. Єременко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, М. Ватутін, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко, П. Жмаченко й інші. Ратний подвиг багатьох українців відзначений вищими нагородами. Серед них - 2072 визнані гідними звання Героя Радянського Союзу. Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу - 32 українця. Із 7 мільйонів орденів і медалей, вручених офіцерам і солдатам Червоної Армії, 2,5 мільйони одержали жителі України.

Заяви сучасного керівництва РФ про те, що Другу світову війну вони могли б виграти і без українців, є цілком безпідставними. Оскільки більш відданих союзників з боку територій, які входили до складу УРСР до 1939 р., годі було й шукати.

Лекція 7. Останні кроки задля досягнення незалежності (українське питання 1985-1991 рр.)

План

1. Політика «перебудови» як засіб знищення радянської системи суспільства.
2. Зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 1980-х- на поч.1990-х рр. Створення багатопартійної системи.
3. «Декларація про державний суверенітет України» - 380 днів до незалежності.
4. Передумови проголошення незалежної Української держави.

Мета:розкрити процеси розпаду радянської тоталітарної системи та

становлення незалежної держави (1990 – 1991 рр.).

Завдання:

- розглянути основні кроки М. Горбачова під час реалізації політики «перебудови»;
- з'ясувати причини зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 1980-х- на поч.1990-х рр.;
- охарактеризувати передумови проголошення незалежної Української держави;
- пояснити важливість проголошення «Декларації про державний суверенітет України».

Терміни: перебудова, гласність, плюралізм, багатопартійність, суверенітет.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України. Київ: «Академія», 2023. 560 с.
2. Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ, Портал, 2021. 432 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
4. Горелов М. Є. Держава і цивілізація в історії України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса, Ін-т археології. - К. : ЕКО-ПРОДАКШН, 2009. - 879с.
5. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.

1. Після смерті К. Черненка у березні 1985 р. у на Пленумі ЦК КПРС Генеральним секретарем було обрано енергійного 54-річного М. Горбачова. Звідси брав свій початок період «перебудови», що пройшов 3 основних етапи: 1) 1985 – 1987 рр. 2) 1987 – 1989 рр. 3) 1989 – 1991 рр. Серцевиною першого етапу реформ була свого роду «презумпція невинуватості» соціалізму за економічний спад в економіці, начебто проблема полягала в невикористаних можливостях соціалізму. «Прискорення», «перебудова» і «гласність» стали ключовими поняттями першого етапу реформ. Між ними існував тісний взаємозв'язок: гласність означала вияв успіху недовіри, що гальмують прискорення соціального розвитку; перебудова передбачала внесення структурних і організаційних змін у господарські, соціальні, політичні механізми з метою досягнення прискорення. Перехід від перебудови до технічного переозброєння діючих підприємств і виробництв, перш за все

прискорений розвиток машинобудування, але грошові вливання не дали ефекту. Шкільна реформа – загальне комп'ютерне навчання – теж була нереальною. Зміцнення дисципліни на підприємствах – програма боротьби з алкоголізмом, створення товариств для її реалізації, варварське знищення виноградників. Кадрові перестановки: було замінено 70 % членів Політбюро, 40 % членів ЦК «брежньєвського набору». Але всі ці кроки не привели до постачання товарами народного вжитку і продовольством, дефіцит постійно збільшується. 1987 р. М. Горбачов пішов на серйозні корективи свого реформаторського курсу. Нову стратегію реформ і ідеологію він проголосив у січні 1987 р., а кульмінацією цього нового курсу стала XIX партійна конференція, що відбулась влітку 1988 р. Вперше було названо представниками влади вагомі вади радянської соціальної системи: необхідно створити «соціалізм з людським обличчям» (за демократизацію усіх сфер життя). Особливо слід було зруйнувати командно – адміністративну систему, яка гальмувала економічні реформи. Конференція затвердила курс на створення правової держави. Передбачався чіткий розподіл обов'язків партійних органів і Рад. Введення посади Президента, проведення виборів народних депутатів Рад на альтернативній основі.

У галузі економіки були здійснені важливі кроки до ринкових відносин. Дозволялося індивідуалізувати трудову діяльність, створення кооперативів з виробництва продукції. Широкі права надавалися підприємствам. Створювались комерційні та кооперативні банки. Збільшувались іноземні інвестиції, створювались спільні із зарубіжними фірмами підприємства. У сільському господарстві було розпочато розвиток фермерства. Все ж реформування економіки не поліпшило стану справ у народному господарстві. Без глибоких політичних реформ подальший розвиток «перебудови» був неможливим. I-й з'їзд народних депутатів СРСР (червень 1989 р.) продемонстрував непримириму боротьбу думок, гостроту політичних суперечок, що були відбитком боротьби між реформаторами і консерваторами, між новими політичними силами КПРС.

Позитивні зміни відбулися в зовнішній політиці. У грудні 1988 р. в промові на Генеральній Асамблеї ООН Горбачов сформулював нову концепцію радянської зовнішньої політики – пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Уряд СРСР оголосив мораторій на випробування ядерної зброї, призупинив розгортання ракет середнього радіуса дії в Європейській частині країни, на 500 тисяч скоротив збройні сили, розпочав конверсію воєнного виробництва, вивів війська з Афганістану (15 лютого 1989 р.). Кардинальні зміни в радянсько-американських відносинах: зустрічі Горбачова і Рейгана у Рейк'явіку; з Бушем 1989 р. – СРСР не буде розглядати США як свого потенціального противника. Виведення радянських військ із країн Східної Європи після антитоталітарних революцій, що пройшли в

1989-1990 рр. Це була перемога нового політичного мислення у зовнішній політиці СРСР.

Гостра політична боротьба почалася і на II з'їзді народних депутатів СРСР (грудень 1989 р.). З'їзд прийняв постанови про посилення боротьби з організованою злочинністю, про правову і політичну оцінку радянсько-німецького договору про ненапад 1939 р., про політичну оцінку рішення щодо введення військ до Афганістану. На III Позачерговому з'їзді (березень 1990 р.) було введено Інститут Президентства, на цей пост було обрано М. Горбачова, Головою Президії Верховної Ради СРСР – А. Лук'янова. На з'їзді народних депутатів РСФСР (червень 1990 р.). Головою Верховної Ради РСФСР було обрано опального політика Б. Єльцина.

Протистояння М. Горбачова і Б. Єльцина посилювалося, напруженість політичної боротьби зростала. На другому етапі реформи (1989-1991 рр.) значно активізувався національно-визвольний рух. За умов демократичних виборів і ослаблення диктату КПРС у Верховних Радах прибалтійських республік перемогу отримали рухи, що виступали за вихід їх із СРСР. Протягом весни-літа 1990 р. Литва, Латвія, Естонія, РСФСР і Україна й інші республіки прийняли декларації про державний суверенітет.

2. «Перебудова», як і кожна «революція згори», була доволі обмеженою і непослідовною. Але головне її значення полягало в тому, що вона спричинила різке зростання політичної активності широких народних верств. Демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке, у свою чергу, все частіше почало звертати погляди до національних глибин: історії, культури, мови.

Провісником українського національного відродження стала Спілка письменників України та її друкований орган – газета «Літературна Україна». Публікації виступів та статей Р. Братуня, О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, С. Плчинди та інших письменників, де порушувалися проблеми захисту української культури, навколишнього середовища, містилися перші згадки про забуті сторінки історії України, мали широкий відгомін у суспільстві. Влітку 1987 р. Пленум Правління СПУ дійшов висновку про доцільність конституційного захисту української мови. Значною була заслуга письменників у справі повернення в українську літературу раніше заборонених творів, зокрема, В. Винниченка, Г. Косинки, М. Зерова, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Хвильового; з'явилися історичні праці М. Грушевського, Д. Яворницького та ін.

Стрімка політизація суспільства яскраво виявилася у створенні та діяльності різноманітних «неформальних» груп та організацій, невідконтрольних КПРС. У середині 1987 р. у Києві був заснований Український культурологічний клуб, до якого належало чимало дисидентів та колишніх політв'язнів (С. Набока, Л. Мілявський, О. Шевченко, О.

Матусевич). Тоді ж у Львові виникло культурологічне Товариство Лева, яке об'єднувало переважно молодих людей. Влітку 1988 р. кілька представників дисидентського руху (В. Чорновіл, М. Горинь, М. Горбаль та ін.) на базі Української гельсінської групи створили політичну організацію – Українську гельсінську спілку (УГС), яка виступала за самостійність України, її лідером став Л. Лук'яненко. На поч. 1989 р. постало Товариство української мови ім. Т. Шевченка – перша масова українська організація, що перебувала поза партійним контролем. Того самого року відбулася установча конференція історико-просвітницького товариства «Меморіал», яке виступало за увічнення пам'яті жертв комуністичних репресій. Наприкінці жовтня 1989 р. було завершено остаточне організаційне оформлення започаткованої ще в грудні 1987 р. Асоціації «Зелений світ» на чолі з письменником Ю. Щербаком.

У вересні 1989 р. було звільнено з посади В. Щербинського. Першим секретарем ЦК Компартії України став В. Івашко. Зміни у керівництві верхнього ешелону влади прискорили демократичні процеси в Україні. Зокрема, важливою віхою у національному відродженні стало прийняття у жовтні 1989 р. Закону «Про мови в Українській РСР», згідно з яким проголошувався державний статус української мови. У 1990 р. значного резонансу набули два масові політико-просвітницькі заходи новоствореного Народного руху України (НРУ, або Рух). Перший – «живий ланцюг», присвячений Акту злуки УНР і ЗУНР, у якому 21 січня під національними прапорами стали до 3 млн. осіб від Івано-Франківська через Львів до Києва. Другий – велелюдне святкування у серпні 500-річчя українського козацтва. Значною мірою завдяки Рухові у деяких західноукраїнських містах відбувся демонтаж пам'ятників Леніна.

Складовою демократичних процесів, які відбувалися в Україні, став рух за легалізацію українських церков – греко-католицької та автокефальної православної.

Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні був пов'язаний з початком формування багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об'єднанням був Народний рух України за перебудову, установчий з'їзд якого відбувся у вересні-1989 р. Головою НРУ було обрано поета І. Драча. Цей широкий суспільно-політичний рух об'єднав різні політичні сили: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму.

Після того як у березні 1990 р. з Конституції СРСР було вилучено положення про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС, партійне будівництво прискорилося. Лише впродовж року утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань, переважна більшість з яких або займали державницькі позиції, або еволюціонували до них. Серед них: республіканська, демократична, християнсько-демократична, соціал-демократична, селянсько-демократична,

демократичного відродження України, партія зелених та ін, Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і не могли реально конкурувати з КППС. їх істотно послаблювали також боротьба за лідерство, невизначеність ідеології, соціальної бази тощо. Разом з тим саме вони стали силою, яка розпочала рішучу боротьбу проти монополії компартії на владу.

Значний вплив на розгортання демократичних процесів в Україні, зростання національної свідомості справили вибори 1989-1990 рр. Першими в часі були вибори народних депутатів СРСР у березні – травні 1989 р., які, незважаючи на всілякі обмеження, стали першими альтернативними виборами за весь час існування радянської системи. Хоча компартійні структури розгорнули несамовиту кампанію проти демократичних кандидатів, народними депутатами було обрано багатьох прихильників рішучих змін, серед них Д. Павличка, Р. Братуня, Ю. Щербака, В. Яворівського, Р. Гром'яка та ін. За прямою трансляцією з Москви I З'їзду народних депутатів СРСР із затамуванням подиху спостерігала вся країна. Інколи до мікрофона пробивалися українські депутати з демократичного табору. Їх виступи, як і виступи депутатів-реформаторів з інших республік, були нещадним звинуваченням комуністичного режиму. Все це впливало на світогляд навіть найлояльніших до тодішньої влади громадян.

У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. У процесі передвиборної кампанії демократичні сили республіки згуртувалися в Демократичний блок. Він виступав за реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність і різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, необхідність прийняття нової Конституції. В цілому по республіці Демблок здобув 1/4 мандатів. Україна отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало стати переобрання на себе всієї політичної влади, що досі належала ЦК КПУ.

Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися вибори до місцевих рад. У більшості з них перемогу здобув компартійний апарат. Зате в трьох галицьких областях – Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській – він зазнав нищівної поразки і вперше змушений був перейти в опозицію. По всій Галичині над приміщеннями місцевих органів влади замаюріли синьо-жовті прапори. Демократичні сили перемогли також в деяких східних і центральних містах, зокрема в Києві.

Отже, в історії України розпочався завершальний етап боротьби за здобуття державної незалежності.

3. У новітній історії України серед ключових подій особливе місце займає подія, що відбулася 16 липня 1990 р. Саме цього дня Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України», що, по суті, стала правовим підґрунтям для здійснення широкого комплексу заходів у

республіці, які в кінцевому підсумку забезпечили їй незалежність у 1991 р.

Декларація про державний суверенітет України складається з преамбули і таких розділів:

- I. Самовизначення української нації.
- II. Народовладдя.
- III. Державна влада.
- IV. Громадянство Української РСР.
- V. Територіальне верховенство.
- VI. Економічна самостійність.
- VII. Екологічна безпека.
- VIII. Культурний розвиток.
- IX. Зовнішня і внутрішня безпека.
- X. Міжнародні відносини.

Норми цього історичного правового акта мали за своїм змістом, безперечно, конституційний характер. Сформульовані в Декларації положення наділяли УРСР таким обсягом суверенних прав у галузі державного, господарського, соціально-культурного будівництва, котрий притаманний фактично незалежній державі. Так, у теорії і практиці державний суверенітет означає самостійність, незалежність держави у здійсненні нею своєї політики як у межах своєї власної території, так і в міжнародних відносинах, за умови непорушення суверенітету інших держав. З точки зору таких підходів до розуміння державного суверенітету в «Декларації про державний суверенітет України» він визначався винятково повно, а саме: «як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах».

Перш за все в Декларації чітко визначалася підстава, на основі якої Верховна Рада УРСР проголошувала державний суверенітет України. Здійснено це було на основі реалізації невід'ємного права української нації на самовизначення, волю якої виражала Верховна Рада УРСР. У документі знайшло своє відображення багато нових теоретичних і практичних напрацювань у галузі соціально-економічного, державно-правового будівництва в УРСР, накопичених за часів перебудови. Так, проголошувалася необхідність побудови правової держави. А тому цілком слушно у другому розділі Декларації «Народовладдя» наголошувалося, що єдиним джерелом державної влади в республіці є народ України, який становили громадяни республік всіх національностей. При цьому встановлювалося, що «повновладдя народу реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР». Винятково принциповим на момент прийняття Декларації було її положення про те, що від імені всього народу могла виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Цей статус Верховної

Ради посилювався положенням Декларації про те, що, крім Верховної Ради УРСР, від імені всього народу України не могли виступати жодна політична партія, громадянська організація, інше угруповання чи окрема особа. Тобто Декларація заклала підґрунтя для скасування конституційно визначеної на той час керівної і спрямовуючої ролі КППС, про що зазначалося у ст. 6 Конституції УРСР 1978 р. У цій статті, зокрема, вказувалося: «Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу».

4. 19 – 21 серпня 1991 р. військово-партійна бюрократія зробила останню спробу врятувати СРСР і свою монопольну владу в ній шляхом державного перевороту. З метою захисту життєво важливих інтересів народів і громадян Союзу РСР Державний Комітет з надзвичайного стану (ДКНС), який очолює віце-президент СРСР Г. Янаєв, вирішив припинити діяльність небажаних новому режиму органів влади і управління, політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонити мітинги, вуличні походи, демонстрації та страйки, запровадити комендантську годину та обшук громадян, встановити контроль над засобами масової інформації (цензуру).

Інша постанова ДКНС обмежила перелік центральних і московських газет кількома лояльними, на погляд ДКНС, виданнями. Під приводом дотримання надзвичайного стану у Москву було введено війська. ДКНС планував спершу нейтралізувати Україну, а після розгрому демократії в Росії ввести війська до Києва, Львова, Донецька, Харкова та деяких інших міст, ліквідувати суверенітет республіки і зародки народовладдя.

Тогочасний Голова Верховної Ради Л. Кравчук досить стримано сприйняв пропозицію представників Народної ради (демократичної фракції парламенту) щодо об'єднання зусиль у боротьбі проти перевороту, попередив їх про можливі наслідки, закликав до спокою, щоб не спровокувати введення надзвичайного стану.

Невизначеною виявилася і заява Президії Верховної Ради УРСР, прийнята після майже дводенної дискусії ввечері 20 серпня і опублікована лише 22 серпня. Пропонувалося зробити все, щоб уникнути дестабілізації становища й загострення соціально-політичної ситуації, утриматися від страйків, мітингів і маніфестацій (як того і вимагав ДКНС).

Найрадикальнішим було внесене на вимогу представників Народної ради положення, що постанови ДКНС «не мають юридичної сили на території України». Не погоджуючись з перестрахованою позицією обережних противників і потаємних прихильників перевороту, частина членів Президії і народних депутатів (В. Гриньов, О. Ємець, Д. Павличко, В. Пилипчук, Л. Танюк, І. Юхновський та В. Яворівський) оголосили власну заяву, в якій утворення та дії ДКНС визнавалися неконституційними і незаконними,

проголошувалася підтримка демократичних сил Росії, в разі спроб захоплення влади у республіці народ закликався до непокори.

Представники Народної ради, що зібралися 19 серпня 1991 р. у Спілці письменників, заявили протест проти антиконституційного державного перевороту і вирішили згуртувати опозиційні сили. Наступного дня на засіданні Народної ради утворилася коаліція "Незалежна демократична Україна", яка об'єднала 27 партій і рухів.

Народний Рух України вже до середини дня 19 серпня підготував заяву з приводу державного перевороту в СРСР. У ній ДКНС названо неконституційним органом. Навпаки КПУ закликала у своїй шифrogramі всі партійні організації на місцях підтримати ДКНС, керуватися його документами.

24 серпня 1991 р. відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України, на якій було розглянуто питання про політичну ситуацію в республіці та прийнято низку надзвичайно важливих документів. Серед них - Постанова та Акт проголошення незалежності України, затверджені конституційною більшістю депутатів. Як наслідок цього, Україна стала незалежною демократичною державою з неподільною та недоторканою територією, на якій чинними є лише власні Конституція, закони та постанови уряду.

З метою всенародного підтвердження Акта сесія вирішила провести 1 грудня 1991 р. Всеукраїнський референдум. Під час референдуму 1 грудня, на який виносилося питання "Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України", Акт дістав підтвердження 90,32 % громадян, які брали участь в референдумі. За ходом референдуму спостерігали представники державних органів, політичних партій і рухів, держав колишнього СРСР і зарубіжних країн, міжнародних організацій, українські та іноземні журналісти. Референдум підтвердив волю українського народу жити в самостійній соборній українській державі.

Одностайність підтримки Акта проголошення незалежності України засвідчила не стільки про перехід парламентської більшості на самостійницькі позиції (хоча без урахування історичної реальності і волі народу тут не обійшлося), скільки про деморалізацію прокомуністичних елементів за умов поразки перевороту, про спробу ціною паперової незалежності врятувати компартію, про тактику поступок у гаслах з метою подальшого вихолощення змісту цих гасел. Водночас частина комуністичної номенклатури дійшла висновку, що в нових умовах її груповим інтересам більше відповідає незалежна Україна, тому зробила свідомий вибір на користь самостійності.